शुक्लयजुर्वेदसंहिता

वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया ।

श्री म दु व्व टा चा र्य वि र चि त म न्त्र भा ष्ये ण
श्री म न्म ही ध रा चा र्य वि र चि त-
वे द दी पे न च स हि ता ।
तस्याः
२१-३० अध्यायात्मकं तृतीय खण्डम् ।
पण्डित श्रीरामसकलमिश्रशर्मणा संशोधितम् ।

VÂJASANEYI-SAMHITÂ,

of the
WHITE YAJURVEDA,
With the Commentaries of
Uvvata and Mahidhara,
PART III,
Containing Twentyone to Thirty Chapters.
Edited by
PANDIT RAM SAKALA MISRA.

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.
BENARES CITY:
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares.

1913.

एकविंशोऽध्यायः ।

इ॒मं मे॑ वरुण श्रुधी॒ हव॑म॒द्या च॑ मृडय । त्वाम॑व॒स्यु-रा च॑के ॥ १ ॥

इमम्मे । इमम्मेनानुवाकमष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु च अपरम् अद्य मृडय सुखय कालविलम्बनं मा कृथाः यतः अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् ।
एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

का० (१९, ७, १३) इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य । अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेपदृष्टे । हे वरुण ! त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु शृणुष्वेति द्वेर्धिः संहितायां दीर्घः । च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये आचक इति (निघ० २, ६) कान्तिकर्मा । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुपः आत्मनः क्यच् (पा० ३, १, ८) क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः आत्मनो रक्षण-मिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत् त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदा शा॑स्ते॒ यज॑-मानो ह॒विर्भिः॑ । अहे॑डमानो वरुणे॒ह बो॒ध्युरु॑शंस॒ मा न॒ आयुः॒ प्र मो॑षीः ॥ २ ॥

तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

व्याख्याता (१८, ४९) ॥ २ ॥

त्वं नो॑ अग्ने॒ वरु॑णस्य वि॒द्वान् दे॒वस्य॒ हेडो॒ अव॑-

यासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वन्नः। अग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः स्विष्टकृतोः याज्यानुवाक्ये। हे अग्ने त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधम् अवयासिसीष्ठाः यस्तु उपक्षये। अस्यावपूर्वस्य ण्यन्तस्य लिङि रूपम् अवगमय। यजिष्ठः यष्टृतमः। वह्नितमः वोढृतमो हविषाम्। शोशुचानः देदीप्यमानः। किञ्च अस्मत् अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

का० (१८, ७, १४) अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति। अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये। अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे। हे अग्ने! त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्त्तय यस्तु उपक्षये अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम्। किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः। कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः। वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा। शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

स त्वन्नः। हे अग्ने स त्वम् ऊती ऊत्या अवनेन नः अस्माकम् अवमः अवितृतमः पालयितृतमः भव। अस्या उषसः व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति भावः। नेदिष्ठः अन्तिक-

तमश्च भव । रराणः रममाणः रा दाने । हविर्ददद्वा । नोऽस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अवगत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्नाशनार्थः इह तु धात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकृतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः । यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति इष्ठे परे नेदादेशः । किञ्च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज अवपूर्वाद् यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेषु । किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

म॒हीमू॒ षु मा॒तर॑ᳬ सुव्र॒ताना॑मृ॒तस्य॒ पत्नी॒मव॑से हुवेम । तु॒वि॒क्ष॒त्राम॒जर॑न्तीमुरू॒चीᳬ सु॒शर्मा॑ण॒मदि॑तिᳬ सु॒प्रणी॑तिम् ॥ ५ ॥

महीमूषु । आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ महीम्महतीम् । ऊसू निपातोपसर्गौ छन्दःपरिपूर्तिफलौ । मातरं निर्मात्रीं साधुव्रतानाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं जायां पालयित्रीं वा । अवसे अवनाय तर्पणाय वा हुवेम आह्वयाम । तुविक्षत्राम् । बहुसत्त्वां वा बहुक्षतत्राणां वा । अजरन्तीं जरारहिताम् उरूचीं बह्व्यञ्चनां सुशर्माणं कल्याणाश्रयां साधुसख्याम् अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

का० (१९, ७, १५) आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति । आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीशान इत्याद्यावन्ते

चादित्यश्वरुदकस्तस्य सुत्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीम् च्चिति याज्या । अदितिर्देवत्या त्रिष्टुप् । उ सु निपातौ पादपूर्णौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कीदृशीमदितिं महीं महतीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् व्रतमिति(निघ० २, १) कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्रां तुवीति (निघ० ३, १) बहुनाम बहुक्षतात् त्राणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम् । उरु अञ्चतीति उरूचीं बहुगमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । अदितिरदीना देवमाता (निरु० ४, २२) ॥ ५ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसंꣳ सुशर्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् । दैवीं नावꣳ स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

सुत्रामाणम् । साधु पालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लुप्तोपमानमेतत् । द्यामनेहसम् द्यामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम् सुशर्माणं शोभनाश्रयां वा । अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् । दैवीं यज्ञमयां नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसमनपराधाम् अस्रवन्तीम् अपूर्यमाणामुदकेन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमित्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

अदितिर्देवत्या त्रिष्टुप् गयप्लुतदृष्टा । दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । द्यां स्वर्गरूपां स्वर्गसेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसमेह इति (निघ० २, १३) क्रोधनाम नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् ।

अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् (अमर० १, २, २७) प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । शतारित्राᳪं स्वस्तये ॥ ७ ॥

सुनावम् । गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् अस्रवन्तीम् अच्छिद्राम् निर्दोषामित्यर्थः अनागसमपापाम् अभीष्टितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामाभिप्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय । संसारसागरोत्तरणाय वा ॥७॥

स्वर्गसम्बन्धिनीं देवत्या गायत्री । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्त्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजाᳪंसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

आनः । मैत्रावरुण्याः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । आउक्षतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हे मित्रावरुणौ । घृतैः अक्षारोदकैः गव्यूतिम् गवि पृथिव्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं गोमचारं वा । किञ्च मध्वा रजांसि । मधुस्वादोदकेन रजांसि । लोका रजांस्युच्यन्ते । तान् आ उक्षतम् । हे सुक्रतू । सुकर्माणौ ॥ ८ ॥

का० (१९, ७, १६) आ न' प्र बाहवेति परस्याया । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्रबाहवेति याज्या । मित्रावरुण *देवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा ।* हे मित्रावरुणा ! मित्रावरुणौ देवौ ! नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वत' सिञ्चतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् । किञ्च हे सुक्रतू ! शोभनः क्रतुः कर्म ययास्तौ हे सुकर्माणौ ! मध्वा मधुना रजांसि लोकानाम् उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुममाव ॥ ८ ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

प्रबाहवा । प्रसिसृतम् अन्तर्भावितण्यर्थः । प्रसारयतम् । बाहवा बाहू । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः । जीवनायास्माकम् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः । तत आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम् । गवि पृथिव्यामूतिमवनम् जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि। तदर्थं हि वृष्टि॰ प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति । गोजातिविषयभूतां वा ऊतिम् अवनमार्गम् भक्षणमार्गोभिप्रायतो गोप्रवाटमिति यावत् । घृतेनाक्षारोदकेन । आ मा जने श्रवयतं युवाना । एवमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञ कुर्वाणम् मा माम् जने पदे आश्रवयतं प्रकथयतम् इत्थमदादित्थमयाक्षीदिति । हे युवानौ उच्छिन्नजरसौ । श्रुतम् आशृणुत मम हे मित्रावरुणौ । हवेमा हवान् आह्वानानि इमानि। श्रुत्वा चातिप्रतमित्यभिप्रायः॥९॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रवरुणौ ! हे युवाना ! युवानौ ! तरुणौ छिन्नजरसौ ! नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिसृतमन्तर्भूतण्यर्थं प्रसारयत जीवनविघ्न

निवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्विन मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्ध्यभाव आर्षः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः शृणोतेः शपो लुक् ॥ ९ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १० ॥

वाजे—वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

शन्नः ॥ वाजे वाजेऽवत वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

का० (१९, ७, १७) वाजिनस्य शं नो वाजेवाज इति । पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे वाज इति याज्या ॥ व्याख्याते (९, १६, १८) ॥ १० ॥ ११ ॥

समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्द इन्द्रियं त्र्यविर्गौर्वयो दधुः ॥ १२ ॥

समिद्धो अग्निः । एकादश आप्रियः । अनराशंसा ऐन्द्रायवयोधसेऽनुष्टुभः समिद्धः सन्दीप्तः । अग्निः समिधा प्रयाजदेवतया। सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन । वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । गायत्रीछन्दः त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनुचरत्वेन यस्य स तथोक्तः । इन्द्रियं वीर्यं च । वयः सत्त्वमन्नं वा आयुर्वा इन्द्रे दधुः निदध्युः ॥ १२ ॥

का० (१९, ७, १९) धायोधस आग्नियः समिद्धो अग्निः समि· धेति । धायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश अत्र आ· ग्नियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अ· नुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्यमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृ· शोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अति· दीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽव्रयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा छन्द इन्द्रियं दित्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

तनूनपात् । तनूनामपान्नपान्नप्ता अग्निः । गौर्वा तनूः तस्य नप्ता घृतम् । शुचिव्रतः उज्ज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वती च उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः उष्णिक् छन्दः दित्यवाट् गौः एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रया· जदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनू· नपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाट् दित्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः । अनुष्टुप्छन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिरग्निः । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः ईड्यः स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्छन्दः पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः

गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः। कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालावशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥.

सुबर्हिरग्निः पूषण्वान् स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीछन्दं इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

सुबर्हिरग्निः । शोभनबर्हिः प्रयाजदेवतयाग्निः । पूषण्वान् पूष्णा संयुक्तः । स्तीर्णबर्हिस्तीर्णं बर्हिर्यस्य स तथोक्तः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीच्छन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौ. एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वान् पूषास्यास्तीति पूष्णा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य सत्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दं इहेन्द्रियं तुर्य्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसारणम् । देवीः देव्यः दिशश्च महीः महत्यः । ब्रह्मा च देवः बृहस्पतिश्च । पङ्क्तिश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इह यज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाट् गौश्च इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥१६॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिश. ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्य्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६॥

उपे यह्वी सुपेशसा विश्वे देवा अमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्दं इहेन्द्रियं पष्ठवाड् गौर्वयो दधु ॥ १७ ॥

उपे यह्वी । उपे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचारितत्वाच्च द्वि-

तीया रात्रिर्गृह्यते। उपाश्च रात्रिश्च । किंदृश्यौ यही महत्यौ। सुपेशसा साधुरूपे। विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः। त्रिष्टुपूछन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । पष्ठवाद् च गौः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाद्। इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

उषे द्विवचनाद्दिन रात्रिश्च अमर्त्या विश्वे देवा त्रिष्टुपूछन्द पष्ठ भार वहतीति पष्ठवाड् गौ एते पञ्चेहेन्द्रिय वयश्च दधु कीदृश्यौ उषे यही यह्यौ महत्यौ। यह इति (निघ० ३, ३) महन्नाम। सुपेशसा शोभन पेशो रूप ययोस्ते सुपशसौ सुरूपे विभक्तेराकार ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा। जगती छन्द इन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

दैव्या होतारा अयं चाग्निः असौ च मध्यमः। भिषजौ इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ। युजा परस्परेण युक्तौ। जगतीछन्दः अनड्वांश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अय चाग्निरसौ च मध्यमो वायु.। जगती छन्द अन· शकट वहतीत्यनड्वान् गौ एते चत्वार इ द्र इन्द्रिय वयश्च दधु। कीदृशौ होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सह युज्येते सयुजौ सयुक्तौ युजौ परस्पर सयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः। विराड् छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

तिस्र इडा। तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती। भारती। मरुतश्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः। विराट्छन्दः धेनुर्दोग्ध्री गौश्च। नकारश्चार्थे। एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्र प्रयाजदेव्य मरुतो विश इन्द्रप्रजा विराड् छन्द धेनु दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एत षड् इहेन्द्र इन्द्रिय वयश्च दधु ॥ १९ ॥

त्वष्टा॑ तु॒रीपो॒ अद्भु॑त इन्द्रा॒ग्नी पु॑ष्टि॒वर्ध॑ना । द्वि॒पदा॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यमु॒क्षा गौर्न वयो॑ दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः अद्भुत इव महानिरयः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्द्धनौ । द्विपदा च छन्दः । उक्षा गौर्न । नकारश्चार्थे । उक्षा सेक्ता च गौः । एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २० ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधु । कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयन्तौ पुष्टिवर्धनौ । नञर्थे ॥ २० ॥

श॒मि॒ता नो॒ वन॒स्पति॑ः सवि॒ता प्र॑सु॒वन् भग॑म् । क॒कुप्छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं व॒शा वे॒हद्वयो॑ दधुः ॥ २१ ॥

शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते शमिता मन्त्र इति छान्दसः प्रयोगः । शमिता नः अस्माकं वनस्पतिः सविता च प्रसुवन् भगं धनम् । ककुप् च छन्दः इहेत्यभिनयः इह इन्द्रे वशा वन्ध्या गौः वेहच्च विहन्ति स्रंसयति गर्भं या गौः सा तथोक्ता । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्र इति छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा॑ य॒ज्ञं वरु॑णः सुक्ष॒त्रो भे॑ष॒जं क॑रत् । अति॑च्छन्दा इन्द्रि॒यं बृ॒हदृ॑ष॒भो गौर्वयो॑ दधुः ॥ २२ ॥

स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं करत् करोतु ।

कः करोतु। वरुणः सुक्षत्रः। अतिच्छन्दाश्च छन्दः बृहद्दृषभश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः॥ २२॥

शोभन क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा नामैस्त्देवो नामग्रहण स्वाहाकृतिभि· प्रयाजदेवैः सह यत्र भेषज यज्ञलक्षणमौपधमिन्द्राय कुर्वन् करोतु। किञ्च अतिच्छन्दाः छन्द बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एत चत्वार इन्द्रिय वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु॥ २२॥

वसन्तेन॑ ऋतुना॑ देवा॒ वस॑वस्त्रिवृता॑ स्तुताः। र॒थन्त॒रेण॒ तेज॑सा ह॒विरिन्द्रे॒ वयो॑ दधुः॥ २३॥

वसन्तेन ऋतुना। वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः। वयोधसस्य पशोः। इन्द्रश्च वयोधा देवता। वसन्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृतास्तोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हविर्विपाय्यं वयश्च दधुः। यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिवृतास्तोमेन च स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकीयेन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्॥२३॥

का० (१९, ७, २०) याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति। चकाराद्वायोधसे पदावेव पड्ऋचो यथाक्रम वपादीनां याज्यानुवाक्या वपायागे वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति (२४) याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति (२५) पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति (२६) याज्या हृदयादियागे हेमन्तेनेति (२७) पुरोऽनुवाक्या शिशिरेणेति (२८) याज्येति सूत्रार्थः। अनुष्टुभः षड् लिङ्गोक्तदेवता वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः। वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्विपाय्य वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २३॥

ग्री॒ष्मेण॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वा रु॒द्राः प॑ञ्चद॒शे स्तु॒ता। बृ॒हता

यशसा बलᳬ हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

ग्रीष्मेण ऋतुना । सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताःसन्तः बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २४ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

वर्षाभिर्ऋतुना । सह आदित्याः । स्तोमे सप्तदशे स्तोमेन सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह विशा च । ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविᳬश ऋभवं स्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियᳬ हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविᳬशे । एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

ऋभवः ऋतुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतं स्तुताः । बलेन शक्वरीः सहो हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २७ ॥

हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे। त्रिणवेनेति विभक्तिव्यत्ययः। त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः। बलेन शक्वरीः सह। शक्वरीरिति योनिनिर्देशः शाक्वरस्य। शाक्वरेणेति विभक्तिव्यत्ययः। शाक्वरेण च पृष्ठेन सह। बलेन च सह। सहः हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह महः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधु। कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्वरीरिति शाक्वरस्य योनिनिर्देशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शै॒शि॒रेण॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वास्त्र॑यस्त्रि॒ꣳशे॒ऽमृता॑ स्तु॒ताः। स॒त्येन॑ रे॒वतीः॑ क्ष॒त्रꣳ ह॒विरिन्द्रे॒ वयो॑ दधुः ॥ २८ ॥

शैशिरेण ऋतुना सह देवाः अमृताः त्रयस्त्रिंशे। त्रयस्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः। त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः। सत्येन रेवतीः रेवतीरिति रैवतस्य योनिनिर्देशः। रैवतेन च पृष्ठेन सह सत्येन च क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु। कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतीरिति रैवतस्य योनिः रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता॑ यक्षत् स॒मिधा॒ग्निमि॒डस्प॒देऽश्विने॒न्द्रꣳ सर॑स्वतीम॒जो धू॒म्रो न गो॒धूमैः॒ कुव॑लैर्भेष॒जं मधु॒ शष्पै॒र्न तेज॑ इन्द्रि॒यं पयः॒ सोमः॒ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वा॒ज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २९ ॥

होता यक्षत्। द्वादशाप्रियस्तनूनपान्नराशंसयुक्ताः। त्रैपिकमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम्। दैव्यो होता यक्षत् यजतु। समिधा प्रयाजदेवतयाग्निमवस्थितम्। इडस्पदे। इडा गौरुच्यते तस्याः

पद आहवनीये स्थाप्यते तदाभिप्रायमेतत् । गौः पदे । अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न नकारः समुच्चयार्थः प्रायः । अजो धूम्रो मेषश्च । गोधूमैः कुवलैश्च सहितः भेषजमन्नं संपद्यते । मधुशष्पैः न मधु च संपद्यते शष्पैरङ्कुरितव्रीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियश्च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च सोममिति विभक्तिव्यत्ययः परिस्रुता सह घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हेमनुष्यहोतः आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

का० (१९, ६, १४) होता यक्षत् समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशानां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या आग्नेः । दैव्यो होता समिधा-प्रयाजदेवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडस्पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो मेषजमौषधं भवति नकारो चार्थौ इन्द्रायेति शेषः । कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः । त्वमपि आज्यस्य यज कर्माणि पष्ठी यजतिर्दानार्थः अदव्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

होता॑ यक्ष॒त्तनू॒नपा॑त् सर॑स्वती॒मवि॑र्मे॒षो न भे॑ष॒जं प॒था मधु॑मता॒ भर॑न्न॒श्विनेन्द्रा॑य वी॒र्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भेष॒जं तोक्म॑भिः पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३० ॥

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम्। तनूनपातमिति विभक्तिव्यत्ययः। सरस्वतीं च। अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टाद्व्यवहितं यत्पठ्यते तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंबन्धात्। अश्विनौ इन्द्रश्च अविर्मेषो न भेषजम्। नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः अविश्च मेषश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति। पथा मधुमता भरन्। पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानम्भरन् हरन् हवींषि च देवान्प्रति हृग्रहोर्भश्छन्दसि इत्येति हकारस्य भकारः। वीर्यं वदरैरुपवाकाभिर्भेषजन्तोक्मभिः। उपवाकाभिः इन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितयवैः। वीर्यम्भेषजं करोति मेष एव। इन्द्राय यजमानाय वा अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतः आज्यस्य यज॥ ३०॥

एकाधिका अत्यष्टि। तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारश्चार्थे। दैव्यो होता तनूनपात प्रया जदेव सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रञ्च यजतु। तत्र यागे अवि अज मेषश्च नश्चार्थे मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् वदरैर्वदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्य्यं वीर्य्यकरं भेषजं भवति। अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमाना पयआदीनि व्यन्तु हे होत. । त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि॥ ३०॥

होता॑ यक्षन्नरा॒शꣳसं॒ न न॒ग्नहुं॒ पति॒ꣳ सुर॑या भेष॒जं मे॒षः सर॑स्वती॒ भि॒षग्र॒थो न च॒न्द्र्य॑श्विनो॑र्व॒पा इ॒न्द्रस्य॑ वी॒र्यं॑ वद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भेष॒जं तोक्म॑भिः॒ पयः॒ सोमः॑ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑॥ ३१॥

होतायक्षन्नराशꣳसन्न। दैव्यो होता यजतु। नराशंसं न नग्नहुम्पतिम्। व्यवहितपदकल्पना। नराशंसञ्च। पतिमधिप-

तिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणामद्वारेण जगद्बिभर्त्ति । नग्नहुम् सुरया सहितं नग्नहुं किण्वं च होता' यजत्वित्यनुवर्तते । भेषजं मेषः । वपा इन्द्रस्येत्युपरिष्टात् मेषस्य श्रूयते स इहानुपज्यते । भेषजम्मेषः इन्द्रस्य करोत्विति वाक्यशेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु । रथो न चन्द्र्यश्विनोः । रथश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु कथम्भूतो रथः । चन्द्री चन्द्रमिति हिरण्यनाम तदस्यास्तीति चन्द्री । सुवर्णखचितः । अश्विनोः सम्बन्धी ।

नन्वश्विनोः संबन्धिनो रथस्य कथम्भिषक्त्वं शृणु ।
आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते ॥
तमेव तु स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः ।

वपा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । वपा इति बहुवचनोपदेशः । त्रिपशुविषयः । वदरैः उपवाकाभिः तोक्मभिः भेषजमिन्दस्य भवत्विति शेषः। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबतु त्वमपि होतराज्यस्य यजः ॥ ३१ ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वतीं भिषक् भिषजेः अश्विनोः रथः रथञ्च यक्षत यजतु । कीदृशो रथः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्रो सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्विनोरेव तदुक्तम् आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति । सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि प्रथमा षष्ठ्यर्थे । तत्र सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किण्वः मेषः वपाः बहुत्वात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता॑ यक्ष॒दिडे॑डि॒त आ॒जुह्वा॑नः॒ सर॑स्वती॒मिन्द्रं॒ ब॒लेन॑ व॒र्धय॑न्नृष॒भेण॒ गवे॑न्द्रि॒यम॒श्विनेन्द्रा॑य भेष॒जं यवैः॑ क॒र्कन्धु॑भि॒र्मधु॑ ला॒जैर्न मास॑रं॒ पयः॒ सोमः॑ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३२ ॥

होता यक्षदिडेडितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया ईडितः स्तुतः सन् । किं कुर्वन् । आजुह्वानः सरस्वतीम् । सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टात्पस्य पठ्यते तदेत त्पदद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संबध्यते । उक्तञ्च ।

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

अश्विनौ इन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्र बलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्द्धयन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्य यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडा प्रयाजदेवता सरस्वतीमिन्द्रमादिना अश्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन् सवर्धयन् यजतु । कीदृशो होता ईडित ऋत्विग्भि स्तुत आजुह्वान इडादीनाह्वयन् । तत्र यवै लाजैश्च सहित मधु मासरमादन निग्नाव च इन्द्राय इन्द्रिय वीर्य्यकर भेषज भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमाना पयआदीनि पिबन्तु हे होत । त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

होता॑ यक्षद्दु॒र्य्यहि॑रू॒र्णम्र॑दा भि॒षङ्नास॑त्या भि॒षजा॒श्विना॒श्वा॑ शिशु॑मती भि॒षग्धे॒नुः सर॑स्वती भि॒षग्दु॒ह इन्द्रा॑य भेष॒जं पयः॒ सोमः॑ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३३ ॥

होता यक्षद् बर्हिरूर्णम्रदाः होता यजतु भद्रना देवताः । बर्हिश्च प्रयाजदेवता ऊर्णम्रदाः ऊर्णाम्रद इति प्राप्त ऊर्ण म्रदा इति छान्दसो लिङ्गविपर्ययः । ऊर्णेव मृदुर्भिषग्भवतु इन्द्राय । भिषग्वैद्य उक्तः । नासत्या भिषजाश्विना । नासत्या नासिकाप्रभवावश्विनौ भिषजौ भवतामिन्द्रस्य । अश्वा वडवा शिशुमती धेनुश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । इत्यम्भूता हि सा दक्षिणापद्यते । कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह । यतः सरस्वती भिषक् स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिषजो भवथेति । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेव भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यक्षत् यजतु । नत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषजमौषध दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता॑ यक्ष॒द्दुरो॒ दिशः॑ कव॒ष्यो॒ न व्यच॑स्वतीर॒श्विभ्यां॒ न दुरो॒ दिश॒ इन्द्रो॒ न रोद॑सी॒दुघे॑ दु॒हे धे॒नुः सर॑स्वत्य॒श्विनेन्द्रा॑य भेष॒जꣳ शु॒क्रं न ज्योति॑रिन्द्रि॒यं पयः॒ सोमः॒ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३४ ॥

होताय क्षद्दुरोदिशः । होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते छान्दसं संप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः । कथंभूता यज्ञगृहद्वारः । दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीः । लुप्तोपमानमेतत् । दिश इव याः कवष्यः सुसुषिराः । व्यचस्वतीः

व्यश्चनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः । अ-श्विभ्याञ्च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव बभूवुः । इन्द्रो न रोदसी दुघे । इन्द्रश्च या अधिष्ठाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुहे । हकारस्य घकारः । दुग्धवान् । याश्वाधिष्ठाय दुहे धेनुर्भू-त्वा सरस्वती अश्विनौ च । कस्मै दुहे किञ्च दुह इत्यत आह । इन्द्राय भेषजं शुक्रं ज्योतिश्च इन्द्रियञ्च दुहे । अश्विसरस्व-तीन्द्राश्च पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥ ३४ ॥

दैव्यो होता दुरो द्वार. प्रयाजदेवी इन्द्रः इन्द्र सरस्वती सरस्व-तीमाश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणम् । कीदशीः द्वार दिश दिश इव सावकाश कवष्य ससुषिरा अत एव व्यचस्वती. व्यचो व्यचन गमन विद्यते यासु ता. गमनवत्य. । दिशो दिक्तुल्या दुरो द्वार अश्विभ्या सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषध दुहे दुग्धे । की-दश्यौ रोदसी दुघे दुह कवघश्चेति हकारस्य घकार । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्यय दुहते रोदसीभ्या सकाशादिन्द्रायौषध दु-हते इत्यर्थ. । अकथित चेति द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनु-र्भूत्वा इन्द्राय शुक्र शुक्र शुद्ध ज्योतिरिन्द्रिय वीर्य्यञ्च दुहे दुग्धे । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होता यक्षत् सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजꣳ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे । होता यजतु सुपेशसासुरूपे । उषे इति द्विवचनोपदेशाद्रात्रिश्च उषाश्च गृह्येते । नक्तन्दिवा रात्रौ च अहनि च । यौ चाश्विनौ समञ्जातः संश्लेषयतः सरस्वत्या सहितौ । त्विषिन्दीप्तिम् इन्द्रे । इन्द्रभेषजञ्च संश्लेषयतः तौ च

होता यजतु । यश्च श्येनः रजसा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः । ज्योतिषा हृदा हृदयेन । श्रिया न नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीयाः । इहानुवाके प्रायसः । श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनक्ति । तञ्च होता यजतु ॥ अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा ईज्यमानाः पयः प्रभृतानि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनो च यक्षत् । तो चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रज शब्दो ज्यातिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासर भेषज मासररूपमोषध श्येनः श्येनपत्र त्विषि कान्तिश्च इन्द्रे समञ्जाते सश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः । ते पयआदीनि व्यन्तु हे होतः ! त्व यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषꣳ सरस्वती भिषक् सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा । होतारौ अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः । भिषजौ अश्विनौ इन्द्रन इन्द्रश्च होता यजतु । जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषꣳसरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रियम् । या चैषा सरस्वती भिषक् जागृवि । स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता जागरणशीला विभक्तिलोपः । दिवा नक्तञ्च भेषजैरोषधैः शूषम्बलम् सीसेन च दुहे दोग्धि । इन्द्रियञ्च इन्द्रार्थम् । ताञ्च दैव्या होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज ॥३६॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च सीसेन हृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः

इन्द्रियार्थम्। कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता सुपां सुलुगिति सेर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु। अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होत! त्वमपि यज॥ ३६॥

होता॑ यक्षत्ति॒स्रो दे॒वीर्न भे॑ष॒जं त्र॒यस्त्रि॒धात॑वो॒ऽप॑सो॑ रू॒पमिन्द्रे॑ हिर॒ण्यय॑म॒श्विनेडा॒ न भार॑ती वा॒चा सर॑स्वती॒ मह॒ इन्द्रा॑य दु॒ह इ॑न्द्रि॒यं पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य हो॒तर्यज॑॥ ३७॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीः। होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणाः। न भेषजम् त्रयस्त्रिधातवोऽपसः। नकारस्समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः। भेषजञ्च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु। त्रयः। पशवः त्रिधातवः। आश्विनो धूम्रः। सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः। इति त्रयः पशवः। प्रधानाङ्गोपायङ्गैस्त्रिधातुपशुः। अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो मतुपो लोपः। कर्मवन्तः। अग्रयो वा त्रयस्त्रिधातवः। रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती। ये च। इन्द्रे रूपं हिरण्मयं। कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु। के ते इत्यत आह। अश्विनौ इडा च भारती च। वाचा सरस्वतीमह इन्द्राय दुह इन्द्रियम्। या च वाचा त्रयीलक्षणया सरस्वती महः महत्त्वम्पूजामिन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियञ्च। ताश्च होता यजतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यज॥ ३७॥

तौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवी इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। कैः छत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभि पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोप-

यड्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आदिव नो धूम्रः मारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्मेषवृषभैरिन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः ! त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

होता यक्षत् सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षत्सुरेतसम् । होता यजतु । सुरेतसं शोभनं रेतः उदकलक्षणं यस्य शोभनं बोतस्य रेतः यदुदकम् यष्टा सुष्ठु रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतः कारणभूतम् । ऋषभं वर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्यो हितन्नर्यं तदस्य अपः कर्म स नर्यापसः तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना भिषजन्न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिषजश्च सरस्वतीं दैव्यो होता यजतु । केन यजतु । ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषक् । नकारः समुच्चयार्थीयः । ओजश्च जूतिर्जवः इन्द्रियञ्च यो वृकः सरभसोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु । सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्ति इत्यत एवमुच्यते । यशः सुरया भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यजतु । यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतः आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ

सम्स्त्तीं भिषजश्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्य्यं धृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तं यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्त पुंसो रेत कारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्य्यमप कर्म यस्य स नर्य्यापाः तम्। केन यजतु तदाह रभसः सोयमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृक तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलामानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यस्मात्तेन तेन च यजतु। एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्य्यं श्रिया सह यदाश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः अदृभ्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः! त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता॑ यक्ष॒द्वन॒स्पति॑ꣳ शमि॒तार॑ꣳ श॒तक्र॑तुं॒ भीमं॒ न म॒न्युꣳ राजा॑नं व्या॒घ्रं नम॑सा॒श्विना॒ भाम॑ꣳ सर॑स्वती भि॒षगिन्द्रा॑य दुह इ॒न्द्रियं पयः॒ सोमः॑ परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिम्। होता यजतु। वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुम् बहुकर्माणम्। भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम्। भीमं भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम्। राजानमरण्यानाम् पशूनां व्याघ्रञ्च होता यजतु। नमसाश्विना नमसा हविषा। अश्विनौ च होता यजतु। भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियम्। या च भामं क्रोधम्। सरस्वती भिषक् इन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियञ्च ताञ्च दैव्यो होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रमृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्यहोतराज्यस्य यज ॥ ३९ ॥

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं सरस्वतीञ्च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु। कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्त्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं मन्युं क्रोधात्मानम्। भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधामिन्द्रियं वीर्य्यञ्च दुहे दो-

न्ति । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदग्निᳪ स्वाहाज्यस्य स्तोकानाᳪ स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा छागमश्विभ्याᳪ स्वाहा मेषᳪ सरस्वत्यै स्वाहं ऋषभमिन्द्राय सिᳪहाय सहस इन्द्रियᳪ स्वाहाग्निं न भेषजᳪ स्वाहा सोममिन्द्रियᳪ स्वाहेन्द्रᳪ सुत्रामाणᳪ सवितारं वरुणं भिषजां पतिᳪ स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजᳪ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४० ॥

होता यक्षदग्निं स्वाहा । दैव्यो होता यजतु । अग्निं प्रयाजदेवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानां सुष्ठु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानां स्तोका विप्रुषः । स्वाहा मेदसां पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां वपासम्बद्धानाम् पृथक्पृथक् । वपाःश्रप्यमाण आज्येनाभिघार्यन्ते तदभिप्रायमेतत् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । छागमेषर्षभशब्दाः पशुवचनाः शोभनमाह यजमानः छागपशुमश्विभ्याम् । शोभनमाह मेषं सरस्वत्यै च स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभम् इन्द्राय । कथम्भूताय इन्द्राय । सिंहाय अभिभवित्रे । सहसे बलात्मकाय च । किं भूतमृषभम् इन्द्रियम् इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । स्वाहाग्निंभेषजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः अग्निश्च भेषजम् । स्वाहा सोममिन्द्रियम् । सोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम् । स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणम् भिजपाम्पतिम् । पशुपुरोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितार-

ञ्च। वरुणम्ईशानाम्पतिञ्च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियम्पाथो न भेषजम्। सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियम्पाथश्चान्नम् भेषजञ्च। पशुदेवतानां वनस्पतिम् । स्वा देवा आज्यपाः। प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः शोभनमाह यजमानः देवा आज्यपाः ईज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्मर्यन्त इत्यतो विभक्तिव्यत्ययोऽत्र न कृतः । श्रुतिस्तु । देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानुसर्वे यज्ञꣳ सꣳ स्थापयेत्युपक्रम्य त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञꣳ सꣳ स्थापयन्नित्याह। अतः स्वाहाकाराः समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य इत्ययं प्रकारः। जुषाणो अग्निर्भेषजम्। जुषाणः सेवमानः अग्निः भेषजमोषधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु। अश्विमरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु त्वमपि हे मनुष्य होतराज्यस्य यजः ॥ ४० ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु। किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्तोकाना विप्रुषा स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति द्व्यचोऽतस्तिङ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घ प्रुषो रूपम् यजमान इति शेष यजमानो घृतविन्दून् शोभनान् वदतीत्यर्थ कर्मणि षष्ठी। मेदसा वपासम्बन्धिना पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति। आश्वभ्यामाश्विनोरर्थे छाग शोभनमाह। सरस्वत्यै मेष शोभनमाह। इन्द्राय इन्द्रिय वीर्यप्रदमृषभ सु आह कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभावित्रे तथा सहसे बलात्मकाय। भेषज हितकारिणमग्निञ्च सु आह नक्षार्थ इन्द्रिय वीर्यप्रदञ्च साम सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थ । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा त सुत्रामाणमिन्द्र सवितार भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडाशदेवता सु आहेत्यर्थ । प्रियमिष्ट पाथोऽन्नमन्नभूत भेषजञ्च पशु-

देवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः । आज्यपा दे-
वा आज्यपान् देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः ।
स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्त्ता देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवा-
नु सर्वं यज्ञं सꣳस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव
यज्ञꣳ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः ।
भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरादिरसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥४०॥

होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ छाग॑स्य व॒पाया॒ मेद॑सो जुषे॑-
ता॒ꣳ ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ । होता॑ यक्ष॒त्सर॑स्वतीं मे॒षस्य॑ व॒-
पाया॒ मेद॑सो जुषता॒ꣳ ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ । होता॑ यक्ष॒दि-
न्द्र॑मृष॒भस्य॑ व॒पाया॒ मेद॑सो जुषता॒ꣳ ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ ॥४१॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथालि-
ङ्गम् । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः ।
स्नेहप्रकृतिर्मेदः । तौ चेज्यमानौ जुषेतां हविः त्वं च हे मनुष्य
होतर्यज । होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य । जुषतामित्येकवचनवि-
शेषः । होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

का० (१९, ६, २२) होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रै-
षा यथालिङ्गम् । होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम्
होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एकक-
ण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां
प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य ह्यधिका प्रथ-
मतृतीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्य-
मानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां
सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत्
सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः ! त्वं यज ॥
होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् ।
हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ सर॑स्वती॒मिन्द्र॑ꣳ सु॒त्रामा॑णमि॒-

मे स्रोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताᳪ सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीम्। ग्रहाणां प्रैषः। दैव्यो होता यजतु अश्विनौ च सरस्वतीश्च इन्द्रश्च सुत्रामाणम् एवं होतारमुक्त्वा अथेदानीमध्वर्यूनाह। हे अध्वर्यवः इमे सोमाः सुरामाणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा सुरामया वा। छागैर्न मेषैः ऋषभैः सुताः। नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीयाः। छागैश्च मेषैश्च ऋषभैश्च सुता अभिषुताः समर्थीकृताः। शष्पैश्च तोक्मभिश्च लाजैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः। मासरेण परिष्कृताः। सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे सुट्। मासरेण अलङ्कृताः। शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा सत्युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः वः युष्मत्सम्बन्धेन। इत्यध्वर्युविषयम्। मधुश्चुतः मधुस्रवाः मधुक्षरणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा। साधुत्राणः वृत्रहा जुषताम् जुषित्वा च। सोम्यं सोममयम्मधु पिबन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च। त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥४२॥

का० (१९, ६, २३) ग्रहाणां चतुर्थ। होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्था ग्रहाणां प्रैष ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्वता सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रश्च यक्षत् यजतु। एव होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यव! इमे सोमा वो युष्माक युष्माभि सुता अभिषुता। कीदृशा सोमा छागमेषैर्ऋषभैश्च सुरामाण सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाण रमणीया रमतेरनण्प्रत्यय पद्मुमि इत्वा रमणीया नौ

घार्थौ सुरावन्तः सुरामया वा। तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः। मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः। मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्य्युपेभ्य इति (पा० ६, १, १३७) सुट्। शुक्राः शोचिष्मन्तः। पयस्वन्तः पयसा युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः। प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः। मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ते ते मधुस्राविणः। अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा। हे होतः! त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

' होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ छाग॑स्य ह॒विष॒ आत्ता॑म॒द्य म॑ध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑तं पु॒रा द्वेषो॑भ्यः पु॒रा पौरु॑षेय्या गृ॒भो घस्तां॑ नू॒नं घा॒से अ॑ज्रा॒णां यव॑सप्रथमानाᳪ सु॒मत्क्ष॑राणाᳪ शतरु॒द्रिया॑णामग्निष्वा॒त्ता॒नां पीवो॑पवसनानां पार्श्व॒तः श्रो॑णि॒तः शि॑ता॒मत उ॑त्साद॒तोऽङ्गा॑दङ्गा॒दव॑त्तानां॒ कर॑त ए॒वाश्विना॑ जु॒षेता॑ᳪ ह॒विर्होत॒र्यज॑ ॥४३॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य। मेषः। होता यजतु। अश्विनौ छागस्य छागाङ्गस्य तावश्विनौ छागसम्बधिनः हविषः आत्ताम्। अद् भक्षणे। अभक्षयताम् भक्षितवन्तौ। अद्य अस्मिन्यत्रि। मध्यतो मेद उद्भृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणम्मेदः उद्धृतम् हृग्रहोर्भः छन्दसि हस्येति भकारः। पुरा-द्वेषोभ्यः पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेष्टृभ्यो वा। पुरा च पौरुषेय्यागृभः पुरुषार्थम् गृह्यते इति पौरुषेयी गृप् तस्याः पौरुषेय्यागृभः इडाया इत्यर्थः। नहि वपायागे इडा विद्यते। यावेवं वपाहविष आत्तान्ताविदानीं घस्ताम्भक्षयताम् अङ्गानां स्वमंशभूतमिति शेषः विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः। नूनं निश्चयेन। किम्भूतानामङ्गानाम् घासे ग्रासे अज्राणाम् अवदात्तानाम् घासैयैरजित्तं

स्वेच्छया यामे वा यान्यजराणि स्युः । यवसमथमानां यवसाना-मन्नानां यानि प्रथमानि संस्कृततरत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं य-न्मांसमिति श्रुतिः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वय-मेव यानि क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम् रुद्र इति हि स्तोतृनामसु पठितम् रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रिया स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणाम् अग्निष्वात्तानाम् अग्निना साधु-पाकार्थमासादितानाम् अग्निना सुसृतानामित्यर्थः । पीवोपव-सनानाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपोषितं यैं-स्वदानैः स्थूलानामुपवसनम् समीपस्थितिर्येषामिति वा । कि-ञ्च । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्ता-नाम् पार्श्वतोऽवत्तानां पार्श्वं परशुमयमङ्गं भवति । श्रोणि-तोऽवत्तानाम् शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यकृद्वाशि-ताम् । योनिर्वाशिताम् मेदो वा शिताम् इति व्याख्याभेदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एवमङ्गाद-ङ्गादत्तानाम् । करत एवाश्विना वृप्तिमिति शेषः । जुषेताञ्च पुनर्वचनमादरार्थम् त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यजे ॥ ४३ ॥

का० (१९, ६, २४) हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थात् प्रैषा दग्रे पच्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथा लिङ्गमश्विनादिहविर्योगानां प्रैषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्धृत मेदो वपारूपं चात्ताम् द्वग्रहो-भेदश्छन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्वि-षेरसुन्प्रत्ययः यद्वद्देष्टॄणि असुररक्षांसि तेभ्य. उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरस्तोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपाया-मिडाप्रयोजनाभावात् । कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौ-

रुपेयां ऋत्विगर्थां तस्याः ॥ तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घ-स्तामङ्गानि भक्षयताम् घस्लृ अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः ॥ कीदृशानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे ग्रासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेपूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांसत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांऽसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षरा-णां सुमत् स्वयं क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्व-यमित्यस्य पर्यायः शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु (निघ० ३, १६, १२) पठितं रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसं-ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्ता-नाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुशृ-तानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीवस् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवा-ची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुपसमीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पी-वोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति प्रातिशाख्यसूत्रेण (३, १, १३) उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः । किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदे-शात् शितामतो बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छे-दनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति (पा० ८, १, ४) द्वित्वम् प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृही-तानामङ्गावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण स-म्बन्धः । एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्व-चनमादराय । हे मनुष्यहोतः । त्वमपि यज । शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता॑ यक्षत् सर॑स्वतीं मे॒षस्य॑ ह॒विष॒ आव॑यद॒द्य म॑ध्य॒तो मेद॒ उद्भृ॑तं पु॒रा द्वेषो॑भ्यः पु॒रा पौरु॑षेय्या गृ॒भो घस॑न्नू॒नं घा॒से अ॑ज्रा॒णां यव॑सप्रथमाना॒ᳬ सु॒मत्-क्ष॑राणा॒ᳬ श॑तरु॒द्रियाणामग्नि॒ष्वात्ता॑नां॒ᳬ पीवो॑पवस-नानां पार्श्व॒तः श्रो॑णि॒तः शि॑ताम॒त उ॑त्सा॒दतो॒ऽङ्गाद-

ह्लादवंत्तानां करंदेवं सरंस्वती जुषतांᳬ हुविर्होतुर्यजं ॥ ४४ ॥

होता यक्षत्सरस्वतीम्मेषस्य । होता यजतु सरस्वतीम् । या हविष आवयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेः खादनार्थस्य लिटि भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत् लोडर्थे लेट् । जुषतामेकवचनम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य हविष. हविः आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु लेटि धाडागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एव सरस्वती हविर्जुषतां तृप्तिं च करोदित्येकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होतां यक्षदिन्द्रंमृषभस्यं हुविष् आवंयदुद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसंन्नूनं घासे अज्राणां यवंसप्रथमानांᳬ सुमत्क्षराणांᳬ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानांᳬ पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवंत्तानां करंदेवमिन्द्रों जुषतांᳬ हुविर्होतुर्यजं ॥ ४५ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्त पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होतां यक्षद्वनस्पतिंमभि हि पिष्टतंमया रभिंष्ठया रशनयाधित । यत्राश्विनोश्छागंस्य हुविषः प्रिया धामांनि यत्र सरंस्वत्या मेषस्य हुविषः प्रिया धामांनि यत्रेन्द्रंस्य ऋषभस्यं हुविषः प्रिया धामांनि यत्राग्नेः प्रिया धामांनि यत्र सोमंस्य प्रिया धामांनि यत्रेन्द्रंस्य

सुत्रामणः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाᳪंसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्त्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषताᳪं हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिम् । वनस्पतिर्यूपः । होता यजतु वनस्पतिं यूपम् । अभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । कस्माद्वनस्पतिम् यजतु । हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मात् अभ्यधित स्थाघ्वोरिचेति दधातेर्लुङ् इति अभिधारितवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टतमया । रभिष्ठया । आलब्धतमया । आतिशयेन नियमकारिण्या । रशनया जालभूतया । प्रार्थयामि वनस्पतिम् । यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हविपश्च प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रेन्द्रस्य । एताः पशुदेवताः । अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सोमस्य । अथ पशुपुरोडाशदेवताः यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र सवितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः । प्रिया पाथांसि । पाथःशब्दोऽन्नवचनः । वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ प्रयाजानुयाजः । यत्र देवानामाज्यपानाम् अथ स्विष्टकृत् । यत्राग्नेर्होतुः प्रियाणि स्थानानि । तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून् । प्रस्तुत्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । आतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपावसृक्षत् उपावसृजतु । रभीयस इव कृत्वी रभ राभस्ये रभसाश्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुषताम् हविः त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ४६ ॥

का० (१९, ६, २५) उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः । अन्ते पञ्च-

मानो होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ ॥ यूपो देवता। देव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनिति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीकार. (पा० १, २, १७) कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया। रभिष्ठया रमते पशूनियच्छतीति रभ्री तृच् ङीप् अत्यन्तं रभ्री रभिष्ठा तया तुरछन्दसीति (पा० ५, ३, ५९) इष्ठनि तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थ. ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्त्तन्त इति शेषः। एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्ने. प्रियाणि धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ। यत्र सुत्रामण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवा.। यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि। अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि। एतान् छागादीन् पशून् रभीयस इव कृत्वी रमन्ते ते रभ्धारः अत्यन्तं रभ्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवश्चार्थः प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीप स्तुत्वा च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूप लेटि वा सिब्बहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् कारोतु हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः! त्वमपि यज ॥४६॥

होता यक्षद॒ग्निᳬ स्वि॑ष्ट॒कृत॒मया॑ड॒ग्निर॒श्विनो॑-श्छाग॑स्य ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॒न्यया॒ट् सर॑स्वत्या मे॒षस्य॑ ह॒विषः॑ प्रि॒याधामा॒न्यया॒डिन्द्र॑स्य ऋ॒ष॒भस्य॑ ह॒विषः॑ प्रि॒या धामा॒न्यया॑ड॒ग्नेः प्रि॒या धामा॒न्यया॒ट् सोम॑स्य

प्रि॒या धामा॑न्यया॒डिन्द्र॑स्य सु॒त्राम्णः॑ प्रि॒या धामा॑न्य-
याट् सवि॒तुः प्रि॒या धामा॑न्यया॒ड् वरु॑णस्य प्रि॒या धा-
मा॑न्यया॒ड् वन॒स्पतेः॑ प्रि॒या पाथा॑ᳪस्यया॒ड् दे॒वाना॑मा-
ज्य॒पानां॑ प्रि॒या धामा॑नि॒ यक्ष॑द॒ग्नेर्होतुः॑ प्रि॒या धामा॑-
नि॒ यक्ष॑त् स्वं म॑हि॒मान॒माय॑जता॒मेज्या॒ इषः॑ कृ॒णोतु॒
सो अ॑ध्व॒रा जा॒तवे॑दा जु॒षता॑ᳪ ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ ॥ ४७ ॥

होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम् । स्विष्टकृत्मैषः । दैव्यो होता यजतु । अग्निं स्विष्टकृतम् । कस्माद्धेतोरित्यत आह । अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् एवमग्रेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाट् सरस्वत्याः अयाट् इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाट् अग्नेः अयाट् सोमस्य । आज्यभागौ अयाट् इन्द्रस्य सुत्राम्णः अयाट् सवितुः अयाट् वरुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाट् वनस्पतेः प्रियाणि पाथांस्यन्नानि । वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता । अयाट् देवानाम् आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षदग्नेर्होतुः । यक्षत् इष्टवान् अग्नेर्होतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि । यक्षत् अयाक्षीपत् । स्वं महिमानम् स्वकीयां विभूतिम् । किञ्च । आयजतामेज्या इषः । यजनामिति वचनव्यत्ययः । आ इज्या अभियष्टव्या यागार्हा इषः प्रजाः । इषान्नेन तासां स्थितिरुत्पत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः यागशीला यागार्हाः प्रजा भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् जातवेदाः जुषताञ्च हविः । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥४७॥

स्विष्टकृदग्निदेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यसति स्मेत्यर्थः ।

एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा इन्द्रस्य प्रियाणि सवितुः प्रियाणि वरुणस्य प्रियाणि एताः पशुपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रियाणि एतत्प्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रियाणि एते प्रयाजानुयाजाः होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । विश्व आज्याः समन्तात् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः । स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् कृणोतु करोतु हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतः ! त्वं यज । विसर्गलोपाकारः ॥ ४७)

दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्वती सु॒दे॒वमिन्द्रे॑ अ॒श्विना॑ । तेजो॒ न चक्षु॑र॒क्ष्योर्ब॒र्हिषा॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ४८ ॥

देवं बर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः व्यवहितपदप्रायाः यत् देवम्बर्हिः सुदेवम् शोभना देवा अस्येति सुदेवम् । तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रे । तेजो नकारः समुच्चये । तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्ष्योः अक्ष्णोः दधुः । वसुवननाय धनलाभाय । वसुधेयस्य धननिधानाय च । व्यन्तु पिबन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः त्वमपि यज । अथ समस्तार्थः । यद्देवं बर्हिः सुदेवं तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियञ्च दधुः । एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

का० (१९, ७, ८-९) अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च । देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा आश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः । शोभ-

ना देवा यस्य तत् सुदेव यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधु दधतु अक्ष्यो इन्द्रनेत्रयो चक्षु इन्द्रियं च दधु नकारश्चार्थे। एवमग्रेऽपि। वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेय वसुधेय तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु। हे मनुष्यहोत। त्वमपि यज। सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे॥४८॥

देवीर्द्वारो॑ अश्विना॑ भिषजेन्द्रे॑ सर॑स्वती। प्राणं न वीर्य्यं॑ नसि द्वारो॑ दधुरिन्द्रियं॑ वसुवने॑ वसुधेय॑स्य व्यन्तु यज॑ ॥ ४९ ॥

देवीर्द्वारः। या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिषजौ च। सरस्वती च प्राणञ्च नसि नासिकायाम् वीर्यञ्च। इन्द्रियञ्च। द्वारः द्वार्भिरिति विभक्तिव्यत्ययः। इन्द्रे दधुः। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था। या द्वारो देवी यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवा ताभिर्द्वार्भि सह भिषजा अश्विना वैद्या अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्य्यं बल दधु नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधु। वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

देवी उपासा॑वश्विना॑ सुत्रामेन्द्रे॑ सर॑स्वती बलं॑ न वाचमास्ये॑ उपाभ्यां॑ उदधुरिन्द्रियं॑ वसुवने॑ वसुधेय॑स्य व्यन्तु यज॑ ॥ ५० ॥

देवी उपासौ। नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः। यौ देव्यौ नक्तोपासौ ताभ्याम् अश्विनौ सुत्रामा शोभनत्राणौ सरस्वती च। बलञ्च वाचञ्च आस्ये मुखे। इन्द्रियञ्च इन्द्रे। उपाभ्या नक्तोपाभ्यान्दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥५०॥

नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः। उपासा देवी नक्तोपसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुपाभ्या नक्तोपोभ्या सह अश्वि-

तौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे वर्णं दधुः चास्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः तथार्थः। वस्विरयुक्तम्॥

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन्। श्रोत्रं न कर्णयोर्यशो जोष्ट्रीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज॥ ५१॥

देवी जोष्ट्री। ये देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ इति वा। अहोरात्रे इति वा। शस्यश्च समाचेति कात्थक्यः। ताभ्याञ्जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च इन्द्रम् अवर्द्धयन्। कथमवर्द्धयन्। श्रोत्रञ्च कर्णयोः यशश्च इन्द्रियञ्च इन्द्रे दधुः। वसु वन इति समञ्जमम्॥ ५१॥

ये जोष्ट्री जोषयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा शस्यं च समा चेति कात्थक्यः (निरु० ९, ४१, १) ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्द्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः। वसु०॥ ५१॥

देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघेन्द्रे सरस्वत्यश्विना भिषजावतः। शुक्रं न ज्योति स्तनयोराहुती धत्त इन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज॥ ५२॥

देवी ऊर्जाहुती। जोष्ट्र्यास्तुल्यदेवताविकल्पः। ये देव्यौ ऊर्जाहुती रसवती आहुतिरन्नानम्। दुघे दुग्धे सुदुघे सुदोहने। उपरितनेऽर्द्धर्चे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृतविभक्तिव्यत्ययः समर्थीक्रियते। ताभ्यामाहुतीभ्यां सरस्वती च अश्विनौ च भिषजौ अवतः अवन्तीति वचनव्यत्ययः। इन्द्रमिति शेषः। कथं कृत्वा। शुक्रञ्च ज्योतिश्च पयोलक्षणं स्तनयोः इन्द्रियञ्च इन्द्रे धत्त इति विभक्तिव्यत्ययः दधुः। वसुवने इति व्याख्यातम्॥ ५२॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः । जोष्ट्रोरेव देवतावि कल्पः । ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः । कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधाति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नश्चार्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॒ होता॑रा॒विन्द्र॑म॒श्विना॑ । व॒ष॒ट्का॒रैः सर॑स्वती॒ त्विषिं॒ न हृद॑ये म॒तिꣳ होतृ॑भ्यां दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५३ ॥

देवा देवानाम् । यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ ताभ्यां होतृभ्यां वषट्कारैश्च । आश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रम् इन्द्र इति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियञ्च त्विपिन्दीप्तिश्च हृदये मतिञ्च दधुः। वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः। वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीर॒श्विनेडा॒ सर॑स्वती । शूषं॒ न मध्ये॒ नाभ्या॒मिन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५४ ॥

देवीस्तिस्रः । या देव्यस्तिस्रः सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रो देवीः अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिसृभिर्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौ च इडा च सरस्वती च । शूषं बलञ्च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रियञ्च । इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधुः । वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नद्यार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशꣳसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

देव इन्द्रः । यो देवः इन्द्रः । इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्ययुक्तः । नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः त्रिवरूथः त्रिगृहः सदोहविर्धानाग्नीध्रः । त्रिलोक्यावात्रिगृहः । यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्याञ्च ईयते ऊह्यते नीयतेरर्थः । स यज्ञः । रेतो न रेतश्च अमृतञ्च रूपञ्च जनित्रञ्जन्म च । इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभक्तिव्यत्ययः । कथम्भूतो यज्ञः । त्वष्टा त्वक्षतिः करोत्यर्थः । जगतः कर्ता । दधातु इन्द्रियाणि च । वसुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः (निरु० ८, ६) नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नद्यार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्र ऐश्वर्यवान् इति परमैश्वर्ये । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदो हविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वक्षतिः करोतिकर्मा जगतः कर्त्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊह्यते । वसु व्याख्यातम ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याꣳ सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने

वसुधेयस्य व्यन्तु यजं ॥ ५६ ॥

देवो देवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्मयानि पर्णानि । रूपकोऽत्रालङ्कारः । यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थञ्च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः ऋषभः ऋषभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जूतिः । जूतिर्जवतेः । वेगवान् । ओजश्च भामञ्च भामशब्दः क्रोधवचनः इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् दधत् दधातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूजावचनः । वसु० ॥ ५६ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनामध्व॒रे स्ती॒र्णम॒श्विभ्या॒मूर्ण॑म्रदाः सर॑स्वत्या स्यो॒नमि॑न्द्र ते॒ सदः॑ । ई॒शायै॑ म॒न्युᳪं राजा॑नं ब॒र्हिषा॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु यजं ॥ ५७ ॥

देवम्बर्हिः । यस्माद्देवम्बर्हिः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिभवानां वा वरतराणां वा ओषधीनां सम्बन्धि । अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्ण म्रदाः ऊर्णेव मृदु । सरस्वत्या च । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्योनं सुखरूपम् हे

इन्द्र तव सदः स्थानम् । किञ्च तस्मिन्सदसि । ईशायै ईशितायैरैश्वर्याय मन्यु क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियञ्च , अश्विनौ च सरस्वती च बर्हिषा दधुः । यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियञ्च । अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः । वसुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र ! वारितीना वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितय तासा जलोद्भवानामोषधीना सम्बन्धि बर्हि ते तव सद सदसि अध्वरे यज्ञ अश्विभ्या सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृत कीदृश बर्हि देव दीप्यमानम् ऊर्णम्रदा ऊर्णमिव म्रदीय छान्दस ईयोर्लोप अ त एव स्योन सुखरूपम् । किञ्च अश्विसरस्वत्य बर्हिषा सह राजान दीप्यमान मन्यु क्रोधमिन्द्रिय च हे इन्द्र ! त्वयि दधु किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति (पा० ३, ३, १०३) इत्यधिकारे ईशतेरप्रत्यय स्त्रीत्वादाप् । वसु० उक्तम् ॥५७॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथायथꣳ होताराविन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत् स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिꣳ स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

देवो अग्निः । यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः । देवान् यक्षत् इष्टवान् । यथायथम् । यथास्वं यथायथम् यो यथा यष्टव्यः स तथेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अथेदानीं विशेषत आह । होतारो अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । होतृ मित्रावरुणौ वा । इन्द्रञ्च अश्विनौ च वाचं कृत्वा वाचञ्च सरस्वतीञ्च अ

ग्निश्च सोमश्च यक्षदिति सम्बन्धः। स्विष्टकृच स्विष्टः शोभन-मिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः। स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः इष्टश्चा-ग्निरग्निना। अथेदानीं होता स्विष्टकृद् होत्रे मानुषाय। यशो न दधत्। ददात्यर्थे दधातिः। ददातु। इन्द्रियश्च ऊर्जश्च अ-पचितिम्पूजाश्च स्वधामन्नश्च। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥५८॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं य-थास्वं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान्। कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हो-तृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च। किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुया-जाः स्विष्टाः अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु इष्टः। किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नम पचितिं पूजां स्वधां पित्र्यमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः। वसु-धननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

अ॒ग्निम॒द्य होता॑रमवृणीता॒यं यज॑मान॒: पच॒न् प॒-क्तीः पच॑न् पु॒रो॒डाशा॑न् ब॒ध्नन्न॒श्विभ्यां॒ छाग॑ꣳ सर॑-स्वत्यै॒ मे॒षमिन्द्रा॑य ऋ॒ष॒भꣳ सु॒न्वन्न॒श्विभ्या॒ꣳ सर॑-स्वत्या॒ इन्द्रा॑य सु॒त्राम्णे॑ सुरासो॒मान् ॥ ५९ ॥

अग्निमद्य। सूक्तवाकप्रैषः। अग्निम् अद्य अस्मिन्नहनि हो-तारम् अवृणीत वृतवानयं यजमानः। किं कुर्वन् पचन् पक्तीः पक्तव्यानि वस्तूनि इति सामान्यवचनम्। अथ विशेषः पचन् पुरोडाशान्। पशुपुरोडाशान्। बध्नन् पशुं यूपे इति शेषः। अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरर्थे छागं सरस्वत्यै मेषम्। इन्द्रा

य च ऋषभम् । अन्यच्च सुन्वन् अश्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्तूनि कुतोऽन्यपजमानः । अग्निहोतारमवृणीतेति सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

का० (२९, ७, १०) अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः । अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता गृहीत्यन्तः कण्डिकाद्वयात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा आष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः । अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं बध्नन् यूपे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान् सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुरश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

सूपस्था अद्य । साधु यज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः अद्य अस्मिन्यदि देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै च मेषेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमगम्यत इत्यत आह । अक्षन्तान् भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान् छागादीन् । कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य । प्रतिपचताग्रभीषत । प्रत्यग्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि । अवीवृधन्त च पुरोडाशैः । किञ्च । अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन हुत्वा अश्विभ्यां सुपस्था अभवत्

सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वतस्यातिना छागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं ज्ञायते तत्राह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यगृभीषत प्रत्यगृह्णन् पचतेर्मृदशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतजिति (उणा० ३, १०९) अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, ३, २) वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त पेधन्त । किञ्च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिवादेशाभावश्छान्दसः ररक्षुर्वा । सुताश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वाम॒द्य ऋ॑ष आर्षेय ऋषीणां नपापवृणीता॒यं यज॑मानो ब॒हुभ्य॒ आ सङ्ग॑तेभ्य ए॒ष मे॑ दे॒वेषु॒ वसु॒ वार्य्यायक्ष्यत॒ इति॒ ता या दे॒वा दे॑व॒ दाना॒न्यदु॒तान्य॑स्मा आ च॑ शास्स्वा च गुरस्वेषि॒तश्च॑ होत॒रसि॑ भद्रवाच्या॒य प्रेषि॑तो मानुषः सूक्तवा॒काय॑ सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्वामद्य । देव्यो होताग्निरुच्यते । त्वाम् अद्य हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमान आर्षेयैर्व्रियते इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणामृत्विजान्नपात् पुत्र अवृणीत वृतवान् अयं यजमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः । किमर्थम् एषः मे मह्यम् देवेषु वसु धनम् वारि वरणीयम् आयक्ष्यते आदास्यति अयन्दातुं समर्थ इति । एवञ्च ।

ता या देव दानान्यदुः । ता तानि । या यानि । हे देव यानि अदुः दत्तवन्तः । इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति । तानि अस्मै यजमानाय । आ च शास्व च गुरस्व । अकारौ भिन्नक्रमौ । आशास्स्व च इच्छ । आगुरस्व च गुरी उद्यमने उद्यच्छ च । दानाय । प्रेषितश्चासि हे होतः। भद्रवाच्याय । भन्दनीयवचनाय भद्रञ्च वचनम् त्वं ब्रूया इति । अथेदानीं प्रेषिता मानुषो होता सूक्तवाकाय । कथं कृत्वा सूक्ता ब्रूहि । सूक्तानि साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥

समाप्ता सौत्रामणी ।

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

देव्यो होता अग्निरुच्यते । हे कवे मन्त्राणां द्रष्टः ! हे आर्षेय ! यजमानार्षेयैर्ऋषिभिः इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां नपात् ! पुत्राय यजमानः बहुभ्यः सक्तेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरस्य त्वामेव आ अवृणीत सम्यग् वृतवान् । इति किम् यतोऽग्निर्महं देवेषु वारि यत्तुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायस्यते आदास्यते यजतेर्दानार्थाल्लट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने ! या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशास्स्व च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरी उद्यमने तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ । हे होतः । त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सुक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
एकविंशोऽयमध्यायो यात्यादिप्रेषणान्तिमः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे ॥ १ ॥

अथाश्वमेधश्चतुर्भिरध्यायैः तं प्रजापतिरपश्यत् । तेजोऽसि। सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्च वाचयति । यस्मात्तेजस्त्वमसि शुक्रश्चाग्नेः । अग्निर्ह वा अपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतिः । अमृतश्च अग्निप्रभवत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति श्रुतिः । आयुषश्च पाता गोपायिता । अतः त्वा प्रार्थये । आयुः मे मम पाहि । यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते । रशनामादत्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥ १ ॥

सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेध तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भ ॥ का० (२०, १, ९,) निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति तेजोऽसीति । चतु सुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्क त यजमानकण्ठे प्रतिबध्य अध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्र पाहीत्यन्त वाचयति त च निष्क प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्य्यवे दद्यादिति सूत्रार्थ ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषि । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्ण निष्क देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क ! तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्य्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेत प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुते । अमृत च वह्निनापेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्व भजन्त इति श्रुते । आयुष्पा॰ आयु पातीति आयुषो गोपायिता अतो याचे मे ममायु पाहि रक्ष यज्ञसमाप्तिपर्य्यन्तमायुः प्रार्थ्यते ॥ का० (२०, १, २७) देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्व भन्त्स्यामीत्याह । देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय

ग्रहस्नस्त्वमित्यादि-तेन-राध्यासमित्यन्तं मन्त्रं (४) ग्रहणं मत्या हेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१, १०) ॥ १ ॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्वे आयुषि विदथेषु कव्या। सा नो अस्मिन् सुत आबभूव ऋतस्य सामन् सरमारपन्ती ॥ २ ॥

इमामगृभ्णन्। त्रिष्टुब्रशनादेवत्या। यामिमाम् अगृह्णन् गृहीतवन्तः रशनान्दर्भमयीम्। ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि यज्ञारम्भे इत्यर्थः। के रशनामगृह्णन्नित्यत आह। विदथेषु कव्या यज्ञेषु कवयः। विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजापतिप्रभृतयः। एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त। सा रशना नः अस्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आबभूव अभूता उत्पन्ना। ऋतस्य सामन्। संमनने यज्ञप्रारम्भे। सरं यज्ञप्रसरम् आरपन्ती शब्दायमाना ॥ २ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप्। सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना। कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः। सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथाः यज्ञाः विदथाः यज्ञाः विदथेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्ययः कव्या कवयः विभक्तेर्ड्यादेशः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्भूता इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्त्ता। स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

वध्नात्यश्वम्। अभिधासि। यस्त्वम् अभिधा असि अ-

भिधातव्योऽसि । भुवनश्चासि । भुवनमाश्रयः । यन्ता नियमनकर्ता चासि । धर्ता धरयिता चासि । स त्वमेवंप्रभावः सन् । अग्निं वैश्वानरम् । कथम्भूतम् सप्रथसम् सर्वतः पृथुम् । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव महतैश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधु हुतश्च सन् ॥ ३ ॥

का० (२०, १, २८) तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम् । तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगात्वा-देवेभ्यः-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वो देवतायस्य । हे अश्व ! यस्त्वमभिधा असि अभिधायते स्तूयत इत्यभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्त्ता चासि धर्त्ता जगद्धारयिता च । स एवंविध' त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि । कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतास्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतः शब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये ब्रह्म॒न्नश्वं॑ भ॒न्त्स्या॑मि॑ दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये॒ तेन॑ राध्यासम् । तं ब॑धान दे॒वेभ्यः॑ प्र॒जाप॑तये॒ तेन॑ राध्नुहि ॥ ४ ॥

स्वगा त्वा । हे अश्व स्वगा करोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च । स्वगाशब्दो डाजन्तः स्वयङ्गामिनामित्यर्थः । ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि । बध्नातेरेतद्रूपम् अश्वस्य बन्धनं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बद्धेनाहं राध्यासम् राधिं प्राप्नुयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । ब्रह्मा प्रसौति । तं बधान । यमिच्छासि तमश्वं बधान तस्य बन्धनङ्कुरु । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बन्धेन राध्नुहि । यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

हे अश्व! त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वेनैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो वा स्वयंगामिनमित्यर्थः॥ ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन्! अश्वं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बश इति भष्त्वम्। किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ्॥ ब्रह्मा प्रसौति तं बधान आध्वर्युदैवतं यजुः। हे अध्वर्यो! यं यद्दुमिच्छसि तमश्वं बधान। किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाल्लोटि श्नप्रत्ययः॥ ४॥

प्र॒जाप॑तये त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। इ॒न्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। वा॒यवे॑ त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यो॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। सर्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यो॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। यो अर्व॑न्तं॒ जिघा॑ꣳसति॒ तम॒भ्य॑मीति॒ वरु॑णः प॒रो मर्तः॑ प॒रः श्वा॥ ५॥

प्रोक्षत्यश्वम्। प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति। ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः। यजमानं वाचयति। यो अर्वन्तम्। गायत्री। अर्द्धेनाश्वस्तुतिः। यः पुरुषोऽर्वन्तम् अश्ववचनोऽर्वशब्दः। अश्वजिघांसति हन्तुमिच्छति। तम् अभ्यमीति। मी हिंसायाम्। हिनस्ति वरुणः। श्वानश्चतुरक्षं हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति। "यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्तः स चतुरक्ष उच्यते" परो मर्तः। परः पराभूतः अधस्पदनीतः मर्तो मनुष्यः यो अर्वन्तञ्जिघांसतीति। परः पराभूतश्च श्वा॥ ५॥

का० (२०, १, ३७) स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम्। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति॥ *लिङ्गोक्तदेवतानि* पञ्च यजूंषि। हे अश्व! प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सि-

क्षामि अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्य्यं दधाति । तथा च श्रुतिः (१३, १, २, ५) प्रजापतिर्वै देवानां वीर्य्यवत्तमो वीर्य्यमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्य्यवत्तम इति । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति । तथाच श्रुतिः (१३, १, २, ६) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति । तथा च श्रुतिः (१३, १, २, ७) वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति आशिष्ठो वेगवत्तरः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति (१३, १, २, ८) श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति । सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन् देवता अश्वे अन्वायातयतीति (१३, १, २, ९) श्रुतेः ॥ का० २०, २, १) यो अर्वन्तमिति वाचयति । शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुशलेन हते सति यो अर्वन्तमित्यादि वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्रसावनञ इति (पा० ६,४,१२७) अन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम् हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम इति ईमत्ययः ॥ का० (२०, २, ४) वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त्त इति । वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति ॥ अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः परभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः अश्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ । अ॒पां मोदा॑य॒ स्वाहा॑ । स॒वि॒त्रे स्वाहा॑ । वा॒यवे॒ स्वाहा॑ । विष्ण॑वे॒ स्वाहा॑ । इन्द्रा॑य॒ स्वाहा॑ । बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑ । मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ । वरु॑णाय॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

दशास्वस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो मन्त्राः ॥ ६ ॥

का० (२०, २,३, ४,) अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं यावर्त्तम्। ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककाण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा स्रुचा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमधर्यावर्त्य सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्कतीत्यग्निः । सुनोतीति सोमः । अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सूते सविता । यातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः । इन्दतीन्द्रः । बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः । मिद्यति स्निह्यति मित्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथा च श्रुतिः (१३, १, ३, ३) एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति ॥ ६ ॥

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सꣳहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

अश्वस्य रूपाणि जुहोति । हिङ्काराय स्वाहेति । एकोनपञ्चाशत् । अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

का० (२०, ३,) दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान् होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोमीत्यर्थः । अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः काण्डिकाद्वयेन। हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै । हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं

तस्मै । कन्दतीति कन्दन् । अथ नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथृ पर्य्याप्ते । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स संदितः । वल्गतीति वल्गन् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसौ शयानः । स्वपिति स्वपन् । जाग्रतीति जाग्रत् । कूजतीति कूजन् । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्त्तति विचृतः । संहानाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोतीति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निषीदति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलमस्यास्ति बलः । विवर्त्तते स विवर्त्तमानः । विवर्त्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इति शानन् । शृणोति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाणः । ईक्षते स्मेति ईक्षितः । विशेषेणेक्षितो वीक्षितः । निमिषति

निमेषः। यत् किञ्चित् अस्ति तस्मै। यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे। यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते। करोति कुर्वन्। कृतमस्यास्ति कृतः। तस्मै स्वाहेति सर्वत्र। इत्येकोनपञ्चाशत् मन्त्राः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रीणामिष्टीनाम्। तत्सवितुरित्यादिकाः षट् याज्यानुवाक्याः सावित्र्यः। आद्या व्याख्याता ॥ ९ ॥

षड्ऋचः सवितृदेवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवाक्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३, ३५) ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये। स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

हिरण्यपाणिमूतये हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः तम् ऊतये अवनाय सवितारम् उपह्वये आह्वयामि। किमिति। यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदृक्। महती च देवता पदं च स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् ॥ १० ॥

मेधातिथिदृष्टा। अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि। किमर्थम् ऊतये अवनाय। कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम्। यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः। देवता। पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीं प्र सवितुर्हवामहे। सुमतिं सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

देवस्य चेततः। देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः विराजमानस्य महीम्महतीं प्रहवामहे आह्वयामि सवितुः संबन्धिनीं सुमतिं कल्याणीं मतिम्। किंभूतां मतिं सत्यराधसम् अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहयामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधस सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्य राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम्॥११

सुष्टुतिꣳ सुमतीवृधो रातिꣳ सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

सुष्टुतिꣳ सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्द्धयतीति सुमतिवृत् तस्य सुमतीवृधः सम्बन्धिनीं रातिं दानं च सवितुः ईमहे याचेम । प्रदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविद इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानञ्च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति क्रियापदात् परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतद्दीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद् दीर्घः॥१२॥

रातिꣳ सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

रातिं सत्पतिम् । रा दाने । रातिनिमित्तत्वाद्रातिशब्देन सवितैवोक्तः । रातिदानरूपम् यद्वा राति ददातीति रातिम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये । आह्वयामि च । आसवम् । आभिमुख्ये प्रसौति कर्माणीत्यासवः तमासवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देववीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम्। किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना कर्त्तरि क्तिप्रत्ययान्तो

येम् । यस्माच्च शश्मना चर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्टात् विधारयसि । केन हेतुना गोजीरया जीवेरेतद्रूपम् गोजीविका या हेतुभूतया । कथं नु नाम गावो जीवेयुरिति । गोभिर्हि यज्ञस्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति ॥ किं कुर्वन् । रंहमाणः पुरंध्या ॥ रंहमाणः गच्छन् दशापवित्रा द्रोणकलशं प्रतिपुरन्ध्या बहुधारयित्र्या धारया तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या इति रनुष्टुप्। यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णः सा पि पीलिकामध्या इतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च इतिर्मध्ये चेदष्टक पि पीलिकमध्येति वचनात्।पवमानस्तुति । हे पवमान! त्व सूर्यमजी जन उत्पादितवानासि जनेर्णिजन्ताल्लुङ् शश्मना शश्न शश्म शश्ल शात्तौ मनिन्प्रत्यय शश्मना सामर्थ्येन पय जलं विशेषेण धार यामि वृष्टये केन हेतुना गोजीरया जीवन जीरा वस्य रेफ छान्द स गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना जल धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्ते· प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्व पुरन्ध्या रंहमाण पुर बहु दधाति पुरन्धिर्धारा तया रंहमाण रहत इति रंहमाणो गच्छन् दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थ । वि धारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्यय धारयतेस्तङि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयथेति (पा० ३,४, ११७) शितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति णेरनिटीति णिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि । ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितᳬं रक्षत । इह रन्तिः । इह रमताम् । इह धृतिः। इह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा । अश्व उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा । इयं वै माता ऽसौ ते पितेति श्रुतिः । अथाश्वं नामक्रियाभिस्तौति । अश्वो महाशनस्त्वमसि । हयोऽसि हि गतौ अस्य हयः । अत्योऽसि अत सातत्यगमने । मयोऽसि मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि अर्वासि । ऋगतावस्यार्वा । सप्तिरसि सरणोऽसि । वाज्यसि वेजनवानसि । वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि । नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एवनामा त्वमसि । ययुर्यानशीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवंनामा त्वमसि । शंशनीयो भवसि । अपारमार्थिको वा नामशब्दः । यस्त्वमेवंप्रभावः तन्त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्विहि । पत्वा पतनमार्गेण । येन पथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः । एतन्देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाय यज्ञाय रक्षत । चतस्रो धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते इह रन्तिः रमणम् इह रमताम् इह धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह यज्ञे हे अश्व तव क्रीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

का० (२०, २, १८) अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदैवत यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व ! त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति (१३, १, ६, १) श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिना (उण० १, १५०) अशेः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति घासं वा । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच् ।

अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः अततगामी ।
यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मय मय गतौ पच-
यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वासि इयर्ति
अर्वा स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उणा० ४, ११३) वनि-
प्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्ति-
रसि सपति सैन्येन समवैति सप्तिः षप समवाये तिन्प्रत्ययः
वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूच-
कः पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजः पक्षः अस्त्यस्येति वाजी । वृषासि
वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना (उणा० १, १५६) कनि-
न्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः ।
नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्य-
भिधानात् (अमर० २, ८, ४५) यो द्वे चाति (उणा० १, २१) उप्र-
त्ययः द्वित्वं नाम्ना शिशुरसि श्यति शो तनूकरणे स्तनामिति शिशु-
श्च शिश्नमत्यर्थाति (उणा० १, २०) उप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्व-
मभ्यासस्येत्वञ्च । पथ्यादित्यनामा इत्यादित्यानामदितेरपत्याना
देवाना पन्था मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पन्था मार्ग
पथिमथ्यादिना (उणा० ४, ११४) इनिप्रत्ययः आदित्या येन पथा
गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० (२०, २, २०) एता आशापाला इति
परिशिष्टस्यादित्यनुचरीजातीयाँस्तानश्वस्य चिनिष्कङ्क
लापिदण्डिना यथासंख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकादर्वाक्वयस्यश्वै
शान्यामुत्सृष्टस्य रक्षार्थं शतानि शतानि अनुचरीसमाता-
थान् तानेनोऽनुचरीसख्यान् तत्र शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान्
शतं सूतग्रामण्या पुत्रान् सूता अदयपौत्रकाम्ला मध्य ग्रामण्या
मुख्यास्तेषां सुतानित्यर्थ शतं क्षात्रसमर्हानृणा पुत्रान् क्षत्तार आय
व्ययाध्यक्षास्तं समूहं क्षात्र तत्राधिकृता क्षात्रसमर्हीनारस्तेषां सु
तान् तथा कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिन तेन राजपुत्रा सन्नाहवन्त
क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिण सखड्गा सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्त क्षात्र
समर्हीतृपुत्रा यष्ट्यादिदण्डधरा इत्यर्थं । बहनाम्या जलस्नानाद्या
स्मरणम् धर्मसदस्यरक्षणम् तानयजमानो वाचयातानी श्येने सावित्री
कारयति वीणागानम् पारिप्लवाख्यानम् धृतिहोम चेत्यादि वेद्य
मिति सूत्रार्थ ॥ देवदेवत्यं यजु अनुष्टुप् । आशा दिश पालय

न्तीति आशापाला हे देवाः ! यूयमेतमश्वं रक्षत । कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति (१३, १, ६, २) ॥ का० (२०, ३, ४) आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एव चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति । तथा च श्रुतिः (१३, १, ६, २) संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व ! इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥

काय॒ स्वाहा॒ कस्मै॒ स्वाहा॑ कत॒मस्मै॒ स्वाहा॒ स्वाहा॒धिमाधी॑ताय॒ स्वाहा॒ मनः॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ चि॒त्तं विज्ञा॑ता॒यादि॑त्यै॒ स्वाहादि॑त्यै म॒ह्यै॒ स्वाहादि॑त्यै सुमृ॒डीका॑यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ पाव॒काय॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै बृह॒त्यै स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ पू॒ष्णे प्र॑प॒थ्या॑य॒ स्वाहा॒ पू॒ष्णे न॒रन्धि॑षाय॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ तु॒रीपा॑य॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ पुरु॒रूपा॑य॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे निभूय॒पाय॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे शिपिवि॒ष्टाय॒ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

औद्ग्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा । कतमस्मै स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्वं स्वाहाकारान्तास्तिस्र आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् चतुर्थी चात्र कर्तव्या । आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । मनः मनसे इति विभक्ति-

व्यत्ययः। प्राजापत्याय स्वाहा। चित्तं विज्ञाताय। चित्तायेति विभक्तिव्यत्ययः। आदित्यै मह्यै। मह पूजायाम्। पूजितायै। अदित्यै सुमृडीकायै मृड सुखने। सुखयित्र्यै॥ सरस्वत्यै स्वाहा। सरस्वत्यै पावकायै पावयित्र्यै। सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै। पूष्णे स्वाहा। पूष्णे प्रपथ्याय। प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्रपथ्यः। पूष्णे नरन्धिषाय। नरान् दधाति धारयतीति नरन्धिषः त्वष्ट्रे स्वाहा। त्वष्ट्रे तुरीपाय। तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः। त्वष्ट्रे पुरुरूपाय बहुरूपाय। विष्णवे स्वाहा। विष्णवे निभूयपाय। नीचैर्भूत्वा यः पाति स निभूयपः। विष्णवे शिपिविष्टाय। शिपिं पशुं यज्ञस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः॥ २०॥

का० (२०, ४, ३, ५) काय स्वाहेति चाद्वामेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि त्रीणि चाद्वमेधिकानि। चत्वार्यध्वरिकाण्यौदुम्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याद्वमेधिकानि त्रीण्यौदुम्रभणानि जुहुयात् अत औदुम्रभणहोमानन्तर दीक्षणीयाशेष समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्त्तव्या। सप्ताह प्रचरन्तीति (१३, १, ७, २) श्रुते। सप्ताह दीक्षणीया कार्य्या तत्र प्रत्यह कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्य्यौदुम्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि (४, ७) त्रीणि त्रीणि चाद्वमधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एव सप्त सप्त प्रत्यह हूयन्ते। काय स्वाहेति कण्डिकाया सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैक त्रिक हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकारात्र मन्त्रत्रय स्वाहाधिमाधीतायेत्यादिति सूत्रार्थ॥ औदुम्रभणसञ्ज्ञानि यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि। काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय। आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्त्तमानाय प्रजापतये चित्त विज्ञाताय सर्वेषा चित्तसाक्षिणे। अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै आदित्यै सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै

शोधयित्र्ये सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धिषाय धिष् शब्दे ह्यादिर्वैदिकः नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिष. तस्मै पूष्णे इगुपधेति कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्य्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औदुम्ब्रहणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्त्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् । विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ २१ ॥

विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

का० (२०, ४, ९, १०) षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां दक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौदुम्ब्रमणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११, ६६) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदुम्ब्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (४, ८) ॥ २१ ॥

आ ब्रह्म॑न् ब्राह्म॒णो ब्र॑ह्मवर्च॒सी जा॑यतामा रा॒ष्ट्रे रा॑ज॒न्यः शूर॑ इष॒व्योऽतिव्या॒धी म॑हार॒थो जा॑यतां दो॒ग्ध्री धे॒नुर्वोढा॑न॒ड्वाना॒शुः सप्तिः॒ पुर॑न्धि॒र्योषा॑ जि॒ष्णू र॑थे॒ष्ठाः स॒भेयो॒ यु॒वास्य॒ यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यतां नि॒का॒मे-नि॑का॒मे नः प॒र्जन्यो॑ वर्षतु॒ फल॑वत्यो न॒ ओष॑धयः पच्यन्तां योगक्षे॒मो नः॑ कल्पताम् ॥ २२ ॥

जयति । आ ब्रह्मन् । आजायतां हे ब्रह्मन् ब्राह्मणः ब्रह्म-

वर्चसी। यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः। राष्ट्रे। आजायताञ्च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः विध्यति इषव्यः इषुषु वा साधुः इषव्यः। अतिव्याधी महारथः। अतिविध्यति द्विषन्तमित्यतिव्याधी। महारथश्च दोग्ध्री धेनुः। राष्ट्रे आजायतामिति सर्वत्र सम्बन्धः। वोढा अनड्वान् आशुः शीघ्रः सप्तिः अश्वः। पुरन्धिर्योषा। पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः॥ जिष्णू रथेष्ठाः। जयनशीलः रथे तिष्ठतीति रथेष्ठा युयुत्सुः। सभेयो युवा। सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः सभेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायताञ्चास्य यजमानस्य धीरः पुत्रः। किञ्च निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु। प्रार्थनायामवश्यम्भवतीति निकामः अभ्यासो वीप्सार्थः। अस्माकं राष्ट्र इत्यर्थः। फलवत्यः अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओषधयः पच्यन्ताम्। योगक्षेमो नः कल्पताम्। योगो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम्। योगश्च क्षेमश्चास्माकं कल्पतो भवतु। योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः तत्र नपुंसकलिङ्गता वा स्यात् द्विवचनं वा इति। तत्र छान्दसो विसर्जनीयो द्रष्टव्यः॥ २२॥

का० (२०, ४, ११) कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल एके। कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गरूपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति *यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः।* लिङ्गोक्तदेवता उत्कृति। हे ब्रह्मन्! राष्ट्रेऽस्मदेशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः शूरः पराक्रमी। शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः। इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुशल इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्त विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथ-

पक्ष सहस्र जयति स महारथ । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनु आजायता राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्ध । अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशु शीघ्रगामी जायताम् । योषा स्त्री पुरन्धि पुर शरीर सर्वगुणसम्पन्न दधाति पुरन्धि । रथे तिष्ठति रथेष्ठा क्विप् सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णु जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदच्छेद अस्य यजमानस्य युवा समर्थ सभेयो सभाया योग्यो वीर पुत्रो जायताम् सभाया साधु सभेय ढश्छन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्यय । तस्य ण्यादेश । किञ्च नोऽस्माक राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरा कामनाया सत्या वर्षतु अभ्यासा वीप्सार्थे । नोऽस्माकमोषधय यवाद्या फलवत्य फलयुक्ता पच्यन्ता स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माक योगक्षेम कल्पता योगन युक्त क्षेमो योगक्षेम स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योग लब्धस्य परिपालन क्षेम ॥ २२ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रति मन्त्र सर्वरात्रमावर्तम् ॥ २३ ॥

का० (२०, ४, ३१) आज्यसक्तुधानालाजानामेकैक जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्र सर्वरात्रमावर्त्तम् । आज्यादीना प्रतिप्रहरमेकेक क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाके । किं कृत्वा आवर्त्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्त मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रे कार्त्स्न्येन सयोग कार्य्य तत प्रथमयामे घृतेन याग द्वितीये सक्तुभि तृतीये धानाभि चतुर्थे लाजै । एकस्मै इति द्वादशोऽनुवाके (३४) एकस्मै स्वाहा द्वाभ्या स्वाहेत्यत्र त्रिभ्य स्वाहा चतुर्भ्य स्वाहा पञ्चभ्य स्वाहा षड्भ्य स्वाहा सप्तभ्य स्वाहा अष्टभ्य स्वाहा नवभ्य स्वा-

इत्येवमाद्यो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोत्तरयेन शतपर्यन्ता प्र योज्या । एकोत्तरा जुहोतीति (१३, २, १, ५) श्रुते । द्युणार्थं समासायां रात्रौ द्युष्टौ स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थे ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । प्राणादय इन्द्रियदेवा ॥ २३ ॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

प्राचे । दिग्देवता ॥ २४ ॥

अद्भ्यः स्वाहा वार्भ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

अद्भ्य जलदेवता ॥ २५ ॥

वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहावर्षते स्वाहा स्वाहोग्रं वर्षते शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा शीकायते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहा ह्रादुनी-

भ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथि-
व्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वा-
हाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा॥२७

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः
स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः
स्वाहार्तवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृथिवी
भ्याᳬ स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मि-
भ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः
स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मू-
लेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥२८॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सू-
र्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः

स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा॥२९॥

पृथिव्यै। पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः॥ २९॥

पृथिव्यै। पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्य॥ २९॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा सꣳसर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा दिवा पतयते स्वाहा॥ ३०॥

असवे। अस्वादयश्च॥ ३०॥

असवे। अस्वादयश्च॥ ३०॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहाꣳहसस्पतये स्वाहा॥ ३१॥

मधवे। मध्वादयो मासाधिष्ठातारः॥ ३१॥

मधवे। मध्वादयो मासाधिष्ठातार॥ ३१॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्नुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य प-

तये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहापानो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा स्वर्यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पताᳪं स्वाहा ॥ ३३ ॥

आयुः यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३७ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳪं स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्टयम् स्वर्गायेत्युदिति । प्राणाय स्वाहेत्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितैं स्तुत्यर्कदेवता उक्ताः आज्यादिहविर्भिः। एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोकालाग्न्यादिवपुषो ऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्यावयविनोऽवयवभूताः । शिरः पाण्यादयः । सोऽयमश्वमेधः प्रजापतेरवयविनोऽवयवभूतः प्रजापतेश्चात्मनः । सोऽयमात्मा । शाखामशाखागतः स्तूयते हूयते च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रकारदर्शनम् त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

एकस्मै । सत्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् । रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणातीति श्रुतेः (१३, २, १, ६)॥ प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते रज्यते इति भावः। सर्वमिदं यदयमात्मेति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिर ण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुक् । व्याख्यातम् ॥ १ ॥

द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का० (२०, ५, १—२) प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वं हिरण्यगर्भ इति । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्यसंस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (१३,४,) ॥१॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन् संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा सम्बभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्तव महिमा महाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति । यस्तेऽहन् । यस्तव अहनि संवत्सरे च महिमा सम्बभूव सम्भूत उत्पन्नः । अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि सम्पद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यश्चैताः । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरमिति यथा । यः ते वायौ अन्तरिक्षे च महिमा सम्बभूव । यस्ते दिवि च सूर्ये म-

हिमा सम्बभूव । तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे महाग्रह गृह्णामि ॥ का० (९, ५, २५) एष ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एष ते योनि स्था न ते तव महिमा शक्तिः सूर्ये दीपस्येव प्रभा ॥ का० (२०, ७, १६) यस्तेऽहन्निति जुहोति । पूर्वमहिमानं ग्रह जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्य यजु द्व्यधिका शक्वरी । हे महिमन् ! यः ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्न वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्त्वयः प्राणतः कायी प्राजापत्या यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिषतः निमेषण कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन महाभाग्येन । एक इत् । इच्छब्द एवार्थे । एक एव समस्तस्य जगतो राजा बभूव संवृत्तः । यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्दद्मः ॥ ३ ॥

का० (२०, ५; २) द्वितीयं राजतेन य प्राणत इति । द्वितीय महिमान ग्रह राजतेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वय हविर्विधेम हविर्दद्मः विदधातिर्दानार्थं तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः प्राणत प्राणन जीवन कुर्वतो निमिषतो निमेषण कुर्वतः उपलक्षणमे-

तत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपश्वादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्य्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशां कर्मणाति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा । यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा सम्बभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापये त्वां जुष्टं गृह्णामि । सादयति । एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्सरे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संवभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० (२०, ७, २६) वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥ अर्थः हे महिमन् ! रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

अश्वं युनक्ति। युञ्जन्ति ब्रध्नम्। अश्वोऽत्रादित्यवत्स्तूयते उत्तरोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते। यस्य भासा। रोचन्ते दीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि। दिवि द्युलोके। तं युञ्जन्ति रथे बध्नन्ति। कथंभूतम् ब्रध्नम् परिदृढम् आदित्यम् अरुषमरोषणम्। चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थम्। के युञ्जन्ति परितस्थुषः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः॥५॥

का० (२०, ५, ११) युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति। अश्वं रथे युनक्ति॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री। तस्थुष. विभक्त्यर्थव्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति। अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति श्रुते (१३, २, ६, १)। किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति कुप्यति रुष. इगुपधेति कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम्। यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः॥५॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसा॥६॥

इतराश्वं युनक्ति। युञ्जन्त्यस्य। गायत्री। युञ्जन्ति रथे अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्याकाम्यौ कामसम्पादिनौ नह्येको रथं वोढुं शक्तः। हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ। विपक्षसा। विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ। विविधपक्षावस्थितौ। यद्वा विरिति शकुनिनाम। वेतेर्गतिकर्मणः। वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ शोणा। शोणौ शोणशब्दोऽत्रवर्णवचनः। रक्तो वर्णो धूम्रभासः शोण इत्युच्यते। धृष्णू प्रसहनौ नृवाहसौ। नृणाम्मनुष्याणां वोढारौ॥६॥

का० (२०, ५, ११) इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् त्रीनश्वान् रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न ह्येको रथ वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसापक्षपरिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मण इति यास्कः (निरु० २, ६) वेः पक्षिण इव पक्षसौ ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ ञि धृषा प्रागल्भ्ये कुप्रत्ययः । नृवाहसा नृन् वहतस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो॑ अ॒पो अग॑नीग॒न् प्रि॒यामिन्द्र॑स्य त॒न्व॑म् । ए॒तᳪ स्तो॑तर॒नेन॑ प॒था पुन॒रश्व॒मा व॑र्तयासि नः ॥ ७ ॥

अपो यात्वावगाढेषु वाचयति । यद्वातः । बृहती अश्वदेवत्या । यत् यस्मात् वातः । वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियाश्च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो ब्रवीमि । एतमश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो अनेन पथा येन गतः । पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

का० (२०, ५, १४) अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः दाधर्त्तिदर्धर्त्तीत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो । एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्त्तयासि आवर्त्तय आनय लेटोऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वस॑वस्त्वाञ्जन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑सा । रु॒द्रास्त्वा॑ञ्जन्तु त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑सा । आ॒दि॒त्यास्त्वा॑ञ्जन्तु॒ जाग॑तेन

छन्दसा। भूर्भुवः स्वर्लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्य एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

आगतमश्वम्महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्यञ्जयन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। वसवस्त्वाञ्जन्तु। निगदव्याख्यातम्। सौवर्णान् मणीनेकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः। भूर्भुवः स्वः। व्याख्यातम्। अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति। लाजीन् शाचीन्। योऽयं लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः योऽयं सक्तूनां समूहः शाचीनित्युक्तः। सक्तवो हि अतितरां शच्या कर्मणा निष्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः। यथायं यव्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः यथायं गोर्विकारसमूह उक्तो गव्य इति। एतदन्नम् अत्त भक्षयत हे देवाः। एतदन्नमद्धि भक्षय हे प्रजापते। येभ्योऽश्वः। प्रोक्षितः तद्देवतत्वादेतद्देवत्योऽश्व इति ॥ ८ ॥

क० (२, ५, १५) आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्। आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकायानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः। त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे अश्व! वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु। रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु। आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु। का० (२०, ५, १६) अभ्रंश्यमानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृतिः। महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चावध्नन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति

पाविकृता पुच्छरोमसु स्वरिते वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः । का० (२०, ५, १८) अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति । सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्षाय । अश्वो नास्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः शाचीन् यशायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोविकारसमूहो दध्यादिः । हे देवाः ! एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते ! एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः ।
किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं महत् ॥ ९ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः । कःस्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः ! कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति । क उ स्वित् । को नु विनष्टः सन् जायते पुनः उकारः पादपूरणः । किं पुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किञ्च आवपनं महत् उप्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनम् ॥ ९ ॥

का० (२०, ५, २०) ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति । ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तद्वपनस्थानम्॥९॥

सूर्य्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अ-
ग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

होता प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः ।

रेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंबन्धेन । शाल्मलिः स्वकीयया वृद्ध्या त्वा अवतु पालयतु । एष स्यः एष सः राथ्यः रथे साधुः राथ्यः । वृषा सेक्ता । पड्भिश्चतुर्भिः । आ इत् आगन् आगतः चतुर्ग्रहणश्चिम् । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठति अथ युक्तः सर्वैः सममायुत इति श्रुतिः । ब्रह्मा कृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अश्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्यविघ्नाय ॥ १३ ॥

का० (२०, ६, ७) अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्टेति । अद्भ्यस्त्वौपधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६, ९) वायुष्टेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि । हे अश्व ! वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्वा असितग्रीव इति (१३, २, ७, २) श्रुतेः । कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे इति (२४, १) वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शाल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शाल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठः वर्धत इति (१३, २, ७, ४) श्रुतेः ॥ किञ्च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव वा अगन् आगतः आ इदगन्निति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुग्रहणम । तथा च श्रुतिः (१३,२,७,५) तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वै पड्भिः सममायुत इति । पदशब्दस्य डान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमस एन परिददातीति (१३, २, ७, ७) श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा। अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

सꣳशितो रश्मिना रथः सꣳशितो रश्मिना ह-

र्यः । सᳬंशितो अप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः॥१४॥

सᳬंशितो रश्मिना । तिस्रो ऽनुष्टुब्विराट्त्रिष्टुभः । प्रोक्षणे एव अश्वदेवत्याः । सम्पूर्वः श्यतिः शोभने वर्तते । संदर्शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रथो भवति । यथा च संसितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अप्सु अद्भिः । अप्सुजाः अप्सुजातोऽश्वः । अप्सुजाताः अश्व इति श्रुतिः । किम्भूतः ब्रह्मा–विभर्ता । परिवृढो वा । सोमपुरोगवः । सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरोगम ः । सोमार्था हि पशवः । स यत्पशुमालभते रसमेवास्मिन्दधातीति श्रुतिः ॥ १४ ॥

अश्वदेत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थे रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति (१३, २,७, ८) श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सु जा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्ययः । अप्सु योनिर्वा अश्व इति (२३, २, ७, ९) श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । सोमपुरोगममेवैनᳬ स्वर्गं लोकं गमयतीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिँस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न सं नशे ॥ १५ ॥

किञ्च । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन् तन्वं शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अत एव स्वयमेव यजस्व । न तेऽन्यो यष्टास्तीति भावः । स्वयञ्च जुषस्व । स्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभिरिति चेत् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनशे । नशिर-

दर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्त्यर्थोऽपि भवति । न संव्याप्यते ॥१५॥

आश्वो विराट् । हे वाजिन् ! स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति (१३, २, ७, ११) श्रुतेः । स्वा राज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न संनशे न संनश्यते न व्याप्यते नाशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः यलोपे नशो रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उं एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

न वै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् म्रियसे यत् संज्ञप्यसे । नच रिष्यसि विनश्यसि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत् देवान् इत्यति एपि गच्छसि । पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैर्देवयानैरित्यर्थः । किञ्च । यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः । यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वान्देवः सविता दधातु ॥ १६ ॥

आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व ! अस्माभिर्यत्त्वं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाम्नापि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरण इति (पा० ३, १, ४८ वा० ३,) गमेर्डप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान् प्रति एषि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधातीति (१३, २, ७, १२) श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजय यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-

मंजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन् सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः ॥ १७ ॥

उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः । सृष्टियज्ञे देवानामासीत् । तेनाग्निना ते अयजन्त । स चाग्निस्तत्र साधनभावमुपगतः सन् एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन् लोके अग्निः । अतः स ते लोको भविष्यति तञ्च जेष्यसि । पिब एताः प्रोक्षणी. अप. । वायुः ः सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

का० (२०, ६, ८) उपगृह्णत्यपा पेरुरग्नि पशुरिति । अपा पेरुरिति (६, १०) प्राकृतन मन्त्रेणाग्नि पशुरिति वकृतेन च प्रोक्षणीरदश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अदवदवत्यानि त्रीणि यजूंषि। सृष्टिदेवानामग्नि पशुरासीत् तनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्नि एत लोक पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्नि हे अश्व ! स लोक ते तव भविष्यति त लोक त्व जष्यसि एता प्रोक्षणीरप पिब । तथा च श्रुति (१३, २, ७, १३) यावानग्नर्विजयो यावाल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावास्ते विजय स्तावाल्लोकस्तावदैश्वर्य्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरासीत् सूर्य्य वदैश्वर्य्यं भविष्यतीत्येवैन तदाहेति । वायु पशुरासीत् सूर्य्य पशुरासीत् वायुर्लोकोऽन्तरिक्षं सूर्य्यलोक स्वग तावपि ते । भविष्यत इत्यर्थ ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥१८॥

परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति । तिस्रोऽपराः वाच

यति पत्नीनयन् । अम्बे । अनुष्टुप् । अश्वस्तुतिः । पत्न्यः परस्परमामन्त्रयन्ते । हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालि । न मां नयति जस्वं प्रति मापयति कश्चन कश्चिदपि । मदगमनेन च । ससस्ति । सस् स्वप्ने । अन्यां परिगृह्य शेते । कुत्सितोऽश्वः । अश्वकः । अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते । सुभद्रिकाम् । कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका । इयमपीर्ष्यया कुत्स्यते । काम्पीलवासिनीम् काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरूपा विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवन्ति ॥ १८ ॥

का० (२०, ६, ११) परिपतन्त्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति त्रिको ऽपरः । परिपतन्त्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति (६, ११) द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकानस्त्वनंतर नादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः (१३, २. ८ २) प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति । का० (२०, ६, १२) आह्वयति पत्नीर्नयन्त्यं सेऽन्व इति । तदा पत्नीः पशुसंज्ञपनाय पात्नेवतीहस्ताः पशुं प्रति नयन्त्यमस्ते आनानीति (६, १२) आहूतं मन्त्रमम्बे इत्यादिकं त्रिरं च वाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे ! ह अम्बिके ! हे अम्बालिके ! नामान्येतानि कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने ह्यादिः मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किम्भूतां सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बिके पूर्वे इति (पा० ६, १, ११८) प्रकृतिभाव ॥ १८ ॥

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

पत्न्यः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा । स्त्रीगणानाम् । मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं हवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो । अश्व मम त्वं पतिर्भूयाः इति । महिषी अश्वमुपसंविशति । आहमजानि । आकृष्य अहम् अजानि अज गतिक्षेपणयोः । क्षिपामि । गर्भधम् । गर्भस्य धारयितृ रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् । आकृष्य च त्वं हे अश्व अजासि क्षिपसि गर्भधं रेतः ॥ १९ ॥

का० (२० ६, १३) अश्वं त्रिस्त्रिः परियान्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति । सर्वाः पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गं ततश्चैवम् प्रथम गणानामिति त्रिः प्रदक्षिण परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिण त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व ! मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः । का० (२०, ६, १४) प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा

यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते । अश्वदेवत्यम् । हे अश्व ! गर्भधं गर्भे दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेत. अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयो लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

ता उभौ । यौ आवां कृतसङ्केतौ तौ उभौ त्वं चाहञ्च । चतुरः पदः पादान् । द्वौ तव सम्बन्धिनौ द्वौ च मम सम्बन्धिनौ । संप्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेशप्रकार इत्यभिप्रायः । अधीवासेन प्रच्छादयति । स्वर्गे लोके । एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳसञ्ज्ञपयन्ति । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णोतिराच्छादने । प्रोर्णुवनङ्कुरुतमित्यध्वर्युराह । अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते । वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धारयिता रेतो दधातु आसिञ्चतु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः । का० (२०, ६, १४) अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्टाच्चाच्छादनक्षमं वासोऽधीवासः । अश्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ ! युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गे लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्तीति (१३, २, ८, ५) श्रुते. । का० (२०, ६, १६) अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्व वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्सक्थ्या अव गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् । यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

उत्सक्थ्या । गायत्र्याऽश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते । उद्गते सक्थिनी यस्याः सा उत्सक्थी तस्या उत्सक्थ्याः । महिष्याः । अवगुदन्धेहि । अवाचीनङ्गुदम् रेतो धेहि सिञ्च । कथमिति चेत् । समञ्जिञ्चारया वृषन् । सञ्चारय अञ्जिम् अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन् सेक्तः । कथंभूतोऽञ्जिः । यः स्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियो जीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिंश्च सति । भोजनादीन् भोगान् लभन्ते । स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

का० (२०, ६, १७) उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व ! महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्य्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः । कथम् तदाह अञ्जि लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चति । आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिमेथिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् । द्वितीयोपरिष्टाद् बृहती अत्र च यो यत्र भण्यते स तत्र देवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमभिमेथयति । यकासकौ । अकच्प्रत्ययोऽत्र कुत्सायाम् । अङ्गुल्या प्रदर्शयन्नाह । यका असकौ । शकुन्तिका । अल्पे कन्प्रत्ययः । अल्पीयसी पक्षिणीव । आहलक् इति । भकारवचनम् । हलेहले इति ब्रुवन्ती । वञ्चति त्वरितं गच्छति । चपलेत्यर्थः । तस्या अपि । आहन्ति । इ-

न्तिर्गत्यर्थः। आगच्छति। अन्तर्भावितण्यर्थो वा। आगमयति प्रवेशयति। अत्यर्थं वाहन्ति। गभे पसः। गभ इति आर्षं वर्णविपर्ययः। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः। भगे शिश्नमाहन्तीत्यर्थः। अथ तदा निगल्गलीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्चति धारका योनिः। यद्वा शब्दानुकरणम्। निगल्गलीति गिरते वा। निगिरति शिश्नं योनिः॥ २२॥

का० (२०, ६ १८) अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकावितिदशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याम् हये-हयेऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य। अध्वर्य्वादयः पञ्च हये-हयेऽसाविति सम्बुध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं सम्मुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिरस्तीत्यर्थः॥ कुमार्यादिदशत्या दश तन्मध्ये द्वितीयापरिष्टाद् बृहती अन्या नवानुष्टुभः॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति अकच् कुत्सायाम्। अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्प इति (पा० ५, ३, ८१) कन्। अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह। यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणं हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति। स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः। गभे वर्णविपर्ययः आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति स इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति (निरु० ५, १६) यास्कः पुम्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति यद्वा अनुकरणम् गल्गलति शब्दं करोति॥ २२॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति। विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः॥ २३॥

अध्वर्युं प्रत्याह कुमारी। यकोऽसकौ। यकः असकौ यः

असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति । तस्य श्लीलं भाषिणः किमन्यत् ब्रवीमि । विवक्षत इव ते मुखम् । असाधुवक्तुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि । अतो हे अध्वर्यो मा नः अस्मान् त्वमभि भाषथाः ॥ २३ ॥

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह । हे अध्वर्यो ! यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति-अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान् प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंꣳसयत ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमभि मेथति । माता च ते । हे महिषि यदा माता च तव पिता च तव । अग्रं वृक्षस्य । वार्क्ष्यस्येति तद्धितलोपः । वार्क्ष्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितमम्भागम् रोहतः । मैथुनार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् । तदा प्रतिलामीति तिल स्नेहने । स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा । इति एवमिति मकारवचनं वदन् । तव पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्ट्याकारं शिश्नम् अतंसयत् अक्षिपत् । एवन्तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तसि अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालङ्करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः। वि-
वक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

महिषी प्रत्याह। माता च ते। हे ब्रह्मन्। यदा माता च ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः। तदा त्वमुत्पन्नः। तुल्योत्पत्तिरावयोः। यथोभयोर्दोषो न तमेकश्चोदयितुमर्हति। एवं सति। यदसाधु वदितुमिक्षत इव ते मुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन् मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह। हे ब्रह्मन्! ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तद तयोत्पत्तिरिति तथापि तुल्यम्। यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः। एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः। हे ब्रह्मन्। त्व मा बहु वदः मा ब्रूहि॥२५॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय गिरौ भारꣳ हरन्निव। अथा-
स्यै मध्यमेधताꣳ शीते वाते पुनन्निव ॥ २६ ॥

उद्गाता वावातामभिमेथयति ऊर्ध्वामेनाम्। कश्चित्पुरुषमाह। ऊर्ध्वामेनां वा वाताम् उच्छ्रितां कुरु। कथमिव। गिरौ भारं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य। ऊर्ध्वामुच्छ्रापय। अथ यथेत्येतस्य स्थाने तथा च उच्छ्रापय यथा अस्यावातायः मध्यं योनिप्रदेशः एधताम्। एध वृद्धौ वृद्धिं यायात्। अथैनां गृह्णीयाः। शीते वाते पुनन्निव। पावा खला व। पावा हि धान्यवाते शुद्धं कुर्वन्। ग्रहणमोक्षौ झटिति करोति ॥ २६॥

उद्गाता वावातामाह। कश्चिन्नरं प्रत्याह। हे नर! एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु। कथमिव गिरौ भारं हरन्निव यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् य-

.था तमुच्छ्रयति। तथैनामूर्ध्वां कुरु। कथमूर्ध्वा कार्य्या तदाह अ-थेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावातायाः मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तद्वदित्यर्थः॥ २६॥

ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारꣳ हरन्निव। अथास्य मध्यमेजतु शीते वाते पुनन्निव॥ २७॥

वावाता प्रत्याहोद्गातारम्। भवतोऽप्येतदेवम्। ऊर्ध्वमेनम्। उद्गातारमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वापय। अत्र स्त्री पुरुषायते। गिरौ भारं हरन्निव। अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम् एजतु चलतु। अथैनन्निगृह्णीष्व शीतेव ते पुनन्निव। यवान्॥२७॥

वावातोद्गातारं प्रत्याह। भवतोऽप्येतत्समानम्। हे नर! एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत्। अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट्। शीते वाते उक्तम्॥ २७॥

यदस्या अꣳहुभेद्याः कृधु स्थूलमुपातसत्। मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव॥ २८॥

होता परिवृक्तामभिमेथयति। यदस्याः। यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः। अंहुभेद्याः। अल्पयोनेः। अंहुः हन्तव्यः भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः। कृधु इति ह्रस्वनाम। ह्रस्वं शिश्नम्। स्थूलञ्च उपातसत् उपसङ्गच्छेत्। अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वाच्च ह्रस्वत्वाच्च दुष्प्रजननस्य। मुष्कौ वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि एजतः। एजृ कम्पने। कम्पनङ्कुरुतः। कथमिव गोशफे गोष्प-

दे उदकपूर्णे । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥

होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः हृधु ह्रस्वं स्थूलञ्च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुली मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृधिति ह्रस्वनाम (निघ० ३, २, ६) । कीदृश्या अस्याः अद्भुमेद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः अहुर्भिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनमाविषुः । सक्थ्ना देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ २९ ॥

परिवृक्ता प्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नक्रीडिनः । ललामगुम् ललामेति सुखमभिधीयते सुखसङ्कर्तुङ्गच्छतीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामेति पौण्ड्रमभिधीयते । शिश्नं हि योनिम्प्रविशत् पौण्ड्रम्भवति । प्रविष्टीमिनम् प्रवेश्य विष्टभ्य च । आविषुः आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृह्णीयुर्नारीम् । अथ तदा । सक्थ्ना देदिश्यते नारी सक्थिकृतेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यते लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किञ्चिदव्याप्तं पुरुषेण भवति अन्यत्र सक्थ्न इत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यस्याक्षिभुवो यथा । द्विःप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवञ्चेति । अक्षिग्राह्यमक्षिप्रभवं तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अनक्षिप्रभवं श्रोत्रग्राह्यम् तत्तु साकाङ्क्षम् वक्तुराप्ततामपेक्षते । अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति । सत्यस्य अक्षिभुवः यथा अवितथत्वं तथेति ॥ २९ ॥

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे । इत्युक्तेरवावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः । यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगु लिङ्ग योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगु विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्त लक्ष्यते दिशयतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्य्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्य द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् षष्ठ्यौ तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्ध॒रि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं प॒शु मन्य॑ते । शू॒द्रा य॒दर्य॑जा॒रा न पोषा॑य धनायति ॥ ३० ॥

क्षत्ता पालागलीमभिमेथयति । यद्धरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अतिभक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टम्पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्पशुम् मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रम् भक्षितमिति यथा । एवम् शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री । न पोषाय ममेतादिति मन्यते।

नच तस्यान्धनायति । धनामिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

दत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थ धान्य भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशु हरिण पुष्ट न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशु पुष्टो जात सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीय क्षेत्र भक्षितमिति दु खी भवतीत्यर्थ । पशुशब्दात् सुपा सुलुगित्यमो लुक् । एव शूद्रा शूद्रजाति स्त्री यदा अर्य्यजारा भवति अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनादर्य्यो वैश्यो जार उपपति यस्या. सा अर्य्यजारा । शूद्राचामहत्पूर्वाज्जातिरिति (पा० ४, १, ४ वा० १, २) शूद्राज्जात्यथ टाप् । वैश्यो यदा शूद्रा गच्छति तदा शूद्र. पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्य्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यत किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थ अशनायोदन्येति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपात ॥ ३० ॥

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते । शूद्रो यदर्य्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

पालागली मत्याह । यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदेवमिति सोल्लुण्ठमाह । स्त्रियांस्तु विशेषः । शूद्रः यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । सभामृमदली ढभाषणम् ॥ ३१ ॥

पालागली क्षत्तारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्ट न मन्यते इद भवतोऽपि तुल्यम् इयान् विशेषः यत् यदा शूद्र अर्य्यायै अर्य्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्य पोष पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति *नानुमन्यते किन्तुं शूद्रेण नीचेन* भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थ । अश्लीलभाषण समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूꣳषि तारिषत् ॥३२॥

ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं पुनन्ति । दधिक्राव्णः । अनुष्टुबश्वदेवत्या । यत् दधिक्राव्णः अश्वस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणम् अकारिषम् अकार्षम् अकार्ष्म कृतवन्तः वचनव्यत्ययः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं बोध्यम् । उपरिष्टाद्बहूनि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते । किम्भूतस्य दधिक्राव्णः । जिष्णुः जेतुः अश्वस्य अशनस्य व्यापिनः वाजिनः । ओविजी भयचलनयोः वेजनवतः तत्र सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्लीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं मुखानि । निकारलोपश्छान्दसः करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः । किञ्च । प्र णः आयूंषि तारिषत् । प्रतारिषत् प्रवर्द्धयतु च नः अस्माकम् । बहुवचनं बाल्ययौवनवृद्धवयोऽपेक्षम् ॥ ३२ ॥

का० (२०, ६, २१) महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्राव्दृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । वयमध्वर्य्वादयः अकारिषमकार्ष्म कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वनिप्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति । धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ-

इति दीपः अश्लीलमाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि य
ज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१३, २, ९९) सुरभिमतीमृचम-
न्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति । सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः । किञ्च
नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्र-
तारयतु प्रवर्द्धयतु लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृह-
त्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

पत्न्योऽसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पड्भिर्ऋग्भिः ।
तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् । गायत्री च
त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च । अनुष्टुप् च पङ्क्त्या सह
बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम्
हे अश्व मदागमनमार्गभेदेन वर्त्मनिदर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन
यथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

का० (२०, ७, १) तिस्रः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य
सूचीभिर्लोहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वा-
भ्याम । गायत्री त्रिष्टुबिति पड्भृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्या-
द्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्या-
भिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान् कुर्वन्ति शासस्य सुख-
प्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रा-
र्थः ॥ अश्वदेवत्याः पड्भृचः आद्योष्णिक् । हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टु-
प् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एता-
नि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्य-
त्ययः असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः ।
विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥३४॥

द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः

याश्च पट्पदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः । विषमाक्षराः विषमपदाः छन्दोलक्षणेनानभिसम्बद्धाः । याश्च सच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराश्छन्दसां जातयः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदा या त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः ।
मैघीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यः । महानाम्न्य ऋचः शाक्वर्य इति या भण्यन्ते । रेवत्य एता अपि रेवत्यः । रैवतं साम भवति । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैघीः मेघे भवाः विद्युतः तदुत्पन्नायाश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शाक्वर्यः ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितु समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, २, ७५) वनिप् ऋन्नेभ्य इति ङीप् वनो र चेति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघे भवा मैघ्यः पूर्वसवर्णः मेघोत्था विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व ! त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

नार्यस्ते । नृणामपत्यानि बहूनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः । ते

ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले । पर्व । पर्वणि पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां हे अश्व ॥ यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातम् तदा ऋतवो देवाः ते शमितारः इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ! ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्व पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परूᳬषि ते मासा आच्छ्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टᳬ सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः । अर्द्धमासाः मासाश्च ते तव परूंषि पर्वणि आछ्यन्तु आछिन्दन्तु शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादयन्तः । किञ्च । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टन्दुःश्लिष्टं सूदयन्तु षूद क्षरणे पठ्यते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ! ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवा ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे

विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु सन्दधतु सूद निरासे अत्र सन्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या॑ अध्व॒र्यव॑स्त्वा॒च्छ्य॑न्तु॒ वि च॑ शासतु । गात्रा॑णि प॒र्व॒शस्ते॒ सिमा॑ः कृण्वन्तु॒ शम्य॑न्तीः ॥ ४२ ॥

दैव्या अध्वर्यवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अश्विप्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् । आछयन्तु वि च शासतु चकारो भिन्नक्रमः। विशासतु च । किञ्च गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु शम्यन्तीः । मर्यादा दर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व ! त्वा त्वामाच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्य्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते॑ पृथि॒व्य॒न्तरि॑क्षं वा॒युश्छि॒द्रं पृ॑णातु ते । सूर्य॑स्ते॒ नक्ष॑त्रैः स॒ह लो॒कं कृ॑णोतु साधु॒या ॥ ४३ ॥

द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षञ्च वायुश्च छिद्रं पृणातु पूरयतु ते । किञ्च । सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह लोकं स्थानं कृणोतु साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे या छान्दसः ॥४३॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व । ते तव छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु। किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते पर॑भ्यो गात्रे॑भ्यः शम॒स्त्वव॑रेभ्यः। शम॒स्थ-भ्यो॑ म॒ज्जभ्यः॒ शम्व॑स्तु त॒न्वै॑ तव॑ ॥ ४४ ॥

शं ते। सुखं ते तव अस्तु हे अश्व परेभ्यः गात्रेभ्यः।

शं सुखम् अवरेभ्यः। अस्तु। शम् अस्थभ्यः अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु। शश्चास्तु तन्वै शरीराय। षष्ठयर्थे छन्दसि चतुर्थी वक्तव्येति षष्ठयर्थे चतुर्थी तन्वाः तव ॥ ४४ ॥

हे अश्व! ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उर्ध्वेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु। अवरेभ्य अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु। अस्थभ्यः तथास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यत इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः। मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शमु सुखमेवास्तु। षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिषि वा चतुर्थी। उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

कः स्वि॑देका॒की च॑रति॒ क उ॑ स्विज्जायते॒ पुन॑ः। किँ स्वि॑द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं किम्वा॑वप॑नं म॒हत् ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम् उत्तरप्रत्युत्तरैः परस्परं सम्वादः ब्रह्मोद्यम्। तत्राद्या चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः। होताध्वर्युम्पृच्छति कः स्विदेकाकी ॥ ४५ ॥

का० (२०, ७, १०) प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्। वपाहोमात्प्राक् च चतुर्भिर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः। होताध्वर्युं पृच्छति। व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥

सूर्य्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

तम्प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति अग्रे व्याख्यातौ ॥ ४६॥
व्याख्याता (१०) ४६ ॥

किꣳ स्वित् सूर्य्यसमं ज्योतिः किꣳ समुद्रसमꣳ सरः । किꣳ स्वित् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किꣳस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः । किञ्च समुद्रसमं सरः । किंस्वित्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरं कस्य च मात्रा परिमाणम् न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः ! स्विदिति तर्के सूर्य्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियास्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्य्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमꣳ सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सूर्यसमं ज्योतिः । द्यौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते गवा हि यज्ञो धार्यते स जगतः कारणम् भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवी वा गौः ॥ ४८ ॥

होता प्रत्याह सूर्य्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामिं त्वा चितयें देवसख यदि त्वमत्र मनंसा जगन्थं । येषु विष्णुंस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवंनमाविवेशाँ ३ ॥ ॥ ४९ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा भवन्तम् चितये । चिती संज्ञाने परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि त्वम् अत्र पृष्टः सन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्मानर्थान् जगन्थ अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आ इष्टः यजेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं भूतजातम् । आविवेश उत नेति । प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

का० (२०, ७, ११) ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति चकाराद्यनुक्रमेण सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसख· राजाद·साखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः । त्वा त्वां चितये ज्ञानायाह पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञः कः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषुं त्रिषु पदेष्वंस्मि येषु विश्वं भुवंनमाविवेशं । सद्यः पर्य्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वञ्चेत्यपिशब्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु । त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्वञ्च केषु । येषु विश्वम्भूतजातम् आविवेश । आविष्टम् । यत्पुनरेतदुक्तम्भवता यदि त्वमत्र मनसा जगन्थेति । अत्र ब्रूमः ।

सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिगच्छामि पृथिवीम् उत अपि च द्याम् एकेन अङ्गेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठञ्च किमुत भूतजातानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः स्वक्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्य्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केष्वन्तः पुरुष आ विवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा किंᳬ स्विन्नः प्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । केष्वन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः । प्रविष्टः । कानि चान्तः मध्ये पुरुषे अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । वल्हा प्राधान्ये । इह तु आह्वानपूर्वे संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याहूयोत्क्षिप्य बाहू पृच्छामि भवन्तम् । किंस्विन्नः किं पुनरस्माकम्प्रति वोचासि मध्य पुरुष आविवेश । किं च तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजानानः अस्मि अवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवासि उत्तरः उद्गातृतरः मत् प्रति ब्रवीपि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! पुरुष केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् त्वं प्रतिवो-

चासि प्रतिपदासि चच उमिति लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) आडागमः ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि। एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत ॥ ५२ ॥

प्रत्याह। पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते। पञ्चसु प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह। पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृचश्रुतेः। यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। उद्गातः। अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः। किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः किᳬ स्विदासीद् बृहद्वयः। का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

होताध्वर्युं पृच्छति। कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥

का० (२०, ७, १२) पुनः पूर्वापरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति। ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्भिर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति। व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्व आसीद् बृहद्वयः। अ-

विंरासीत्पिलिप्पिला रात्रिंरासीत् पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

प्रत्याह । द्यौरासीत् । व्याख्याता ॥ ५४ ॥

व्याख्याता (१२) ५४ ॥

क ईमरे पिशङ्गिला क ईं कुरु पिशङ्गिला । क ईमास्कन्दमर्षति क ईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । का ईमरे ईमिति चकारार्थे अरे इत्यामन्त्रितविषयः उभावपि निपातौ । का च अरे होतः पिशङ्गिला । कश्च आस्कन्दम् अर्षति कश्च पन्थां विसर्प्पति॥५५॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः ! का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं णमुलन्तः आस्कन्द्य उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशंगिला श्वावित् कुरुपिशंगिला । शश आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

प्रत्याह । अजारे अजा नित्या रात्रिः अरे अध्वर्यो पिशङ्गिला । सा हि पिशं रूपम् गिलति भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते कुरु पिशङ्गिला । कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा कुरु पिशङ्गिला । सा हि शतम्मूलानाम् स्वो भक्षणाय कुक्षौ स्थापयति । शतं च भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । शशश्च आस्कन्दम् आस्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति गच्छति । स हि तस्य स्वभावः । अहिश्च स्वकीयं पन्थानं विसर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

अरे अध्वर्यो ! अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते

रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा। दयावित् सेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्यय कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान् मूलावयववान् गिलति पिशङ्गिला मूलाना शत कुक्षी स्थापयति शत च भक्षयतीति सेधाया रजमा च शश धन्यो जीवविशेष आस्कन्दमास्कन्धास्कन्य अर्पति स त स्य स्वभाव । अहि सर्प पन्था पन्थान विसर्पति विशेषण ग च्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य । अस्य यज्ञस्य कति कति विष्ठाः । विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्ठा अङ्गानि। कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः स मिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना पृच्छ पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः ऋतुयाज्यान् यजन्ति ॥ ५७ ॥

का० (२०, ७, १३) उत्तरौ च कत्यस्येति । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भि सवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातार पृच्छति। अस्य कति विष्ठा कियन्ति अङ्गानि का सख्या यासा ता कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्ठा अङ्गानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे। अ क्षराणि च कति। होमास होमा कति । समिद्ध समिध कति प्रकारा' धकारस्य द्वित्वमार्षम्। यज्ञस्य विदथा वत्तीति विद वि दस्य भावो विदथा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामह पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाव आर्ष'। ऋतुश'। ऋतौ ऋतौ कति होतार यजन्ति ॥ ५७ ॥

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो

ह तिस्रः । यज्ञस्यं ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यंजन्ति ॥ ५८ ॥

प्रत्याह । षडस्य । रससंख्ययोपसञ्जिहीर्षुराह । अस्य यज्ञस्य षड् विष्ठाः अन्नानि सर्वान्नानां षड्रसात्मकत्वात् । शतमक्षराणि । छन्दसामुद्धारेणाप सञ्जिहीर्षुराह । चतुर्दशछन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्तराणि अतिधृतिपर्यन्तानि । अतिधृतिस्तु षट्सप्तत्या भवति एतैः प्रायशो यज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिधृतिश्च शतम् । एवमुष्णिक् धृतिश्च शतम् एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः । एकविंशतिरश्वमेधे यूपाः । तत्राग्निष्ठे अश्वस्तूपरोगोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु षोडश षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम् अत्र ब्रूमः । समिधो ह तिस्रः । याभिः समिद्भिः संदीप्तो यज्ञः तास्तिस्रः । अश्वस्तुपरोगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते तव विदथा वेदनेन । ब्रवीमि सप्त होतारः वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्‌गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षड् विष्ठाः अन्नानि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्राये-

ण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमा वशानि' अश्वमेध एकविंशतियूं पा तत्राग्निष्ठे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतय पशवो भवन्तीत्यभिप्राये णोक्तम् अशीतिर्होमा । ६ स्फुट तिस्र समिध अश्वतूपरगोमृगा प्राजाप या पशव तद्रूपाभि समिद्भिर्यशो दीप्त इति तिस्र समि ध उक्ता । यदास्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्य प्रब्रवीमि प्रव दामि । किञ्च सप्तहोतारो वषट्कर्त्तार ऋतुश ऋतुयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्य्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य कः अस्य वेद जानाति । कश्च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कश्च सूर्यस्य वेद जानाति । बृहतः महतः जनित्रञ्जन्म । कश्च वेद चन्द्रमसम् च न्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः । यतो जाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

उद्गाता ब्रह्माण पृच्छति । हे ब्रह्मन् ! अस्य भुवनस्य भूतजात स्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यः बध्यन्ते नभ हिंसायामत्र बन्धनार्थः. अंशादिर इप्रत्यय भूतजातस्य कारण को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावा पृथिव्यो अन्तरिक्ष च को वेद। बृहतो महता जनित्र जन्म को वेद सू र्यस्योत्पत्ति कस्मादित्यर्थ जनेरल्प्रत्यय । यतो जायत उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्य य विड्वनोरनुनासिकस्यात् नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्था य तोजा यत उत्पन्न चन्द्रमसमिन्दु को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्त का वेदेत्यर्थ ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अ-

न्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद च न्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् अस्य भुवनस्य नाभिम् नहनम् बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनित्रम् परमात्मलक्षणम् । अथो अपि च वेद जानामि चन्द्रमसं यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद ॥ अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

अध्वर्यु यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वां भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च तत्र भुवनस्य नाभिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥

का० (२०, ७, १४) यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति । हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणंतदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः। अयꣳ सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

प्रत्याह। इयं वेदिः। इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः। वेदिर्हि सर्वम् पृथिवीरूपा भवति। अयं च यज्ञः भुवनस्य नाभिः नहनम् यज्ञाद्धि प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतिः। अयं च सोमः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः। अयं च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम्। त्रिवेदयोगात्। समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

का० (२०, ७, १५) इयं वेदिरित्यध्वर्युः। अध्वर्युः यजमान प्रत्याह। इय वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्धि प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः। वृष्णः अश्वस्य रेतः अय सोमः सोमलताश्वस्य वीर्य्याज्जातेत्यर्थः। अय ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परम व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्य समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे। दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

महिम्नः पुरोऽनुवाक्या। सुभूः स्वयम्भूः। अनुष्टुप् प्राजापत्या। साधु भवनः स्वयम्भूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः। प्रथमः अनादिनिधनः पुरुषः। किमकरोदित्याह। अन्तर्महत्यर्णवे दधे ह। अन्तर्महतोऽर्णवस्य हेति निपातः पुराकल्पद्योतनार्थः। किन्दधे। गर्भम् ऋत्वियम् प्राप्तकालम्। कथम्भूतं ग-

र्भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद् गर्भात् जातः प्रजापतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति (१३, ५; २, २३) श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य घस्प्रत्ययः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता॑ यक्षत्प्रजाप॑तिꣳ सोम॑स्य महि॒म्नः । जुष॑तां पिब॑तु सोम॑ꣳ होत॒र्यज॑ ॥ ६४ ॥

प्रैषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजापतिम् सोमस्य महिम्नः संबन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुषतां प्रीत्या परिगृह्णातु पिबतु च । सोमं त्वमपि च हे मनुष्यहोतः । यज ॥ ६४ ॥

महिम्नः प्रैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति (१३, ५, २, २३) श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य सम्बन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः ! त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ रू॒पाणि॒ परि॒ ता ब॑भूव । यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु । व॒यꣳ स्या॑-

म पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति (१३, ५, २, २३) श्रुतेः । व्याख्याता (१०, २०) ऋगियम् ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याᳬं सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

इत उत्तरं श्रुतिरूपाः मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरो गामृगस्ते प्राजापत्या इति शतपथोऽप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह । अश्वस्तूपरो गोमृग इति तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना ग्रन्थेन दिङ्मात्रं(१)प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्रीकृतः येनैवमाह अग्निष्ठे अश्वस्तूपरो गोमृगान्नियुनक्ति । यथोक्तमश्वादौ देवता इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः पर्यङ्ग्याः । अश्वस्तूपरो निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्रजापतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवश्छाग आग्नेयः पुरस्ताल्ललाटे (२)अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः ।(३)एवं

(१) दिङ्मात्रप्रदर्शनं कुर्वन्"इति पाठान्तरम्" वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयोव्वटभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥ मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति ॥

(२) अश्वस्यैव इति पा० ॥ वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बई मु० पु० नास्ति

(३) सारस्वती मेषी अश्वस्य हन्वोरधस्ताद्बन्धनीया इति पा०॥ वाराणसी० पु० अस्ति । मुम्बईमु० पु० नास्ति ।

सारस्वती मेषी अधस्ताद्धन्वोः आश्विनौ अधोरामौ (१) बाह्वोः छागौ पूर्वपादयोः । सोमपूषदेवत्यो नाभ्यां बन्धः । सूर्यदेवत्यः श्वेतः यमदेवतः कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सरूपौ यौ तौ त्वष्टृदेवत्यौ सक्थ्नोः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः अश्वस्य पुच्छ एव । एते पर्यङ्ग्याः । एवमग्रेऽपि देवतापशुबन्धो ज्ञेयः । ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते मध्यमयूपे ॥ १ ॥

श्रुतिक्रमेणाश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धश्चतुर्विंशतितमा-ऽध्यायपर्यन्तम् । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठस्तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः । तान् देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः अश्वः तूपरः शृङ्गरहितः कालभेदेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्राजापत्याः देवताः तेन प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यद्देवत्यः पशुः स अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः । आग्नेयोऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णग्रीवोऽश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपाकृत्य बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी बन्धनीया । आश्विनावधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णविशिष्टौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोर्बन्धनीयौ । सोमपूषदेवत्यः श्यामः छागः

(१) अयं पाठश्च नारायणीय राजकीयसंस्कृतपाठशालाये महाभाष्यपुस्तकेऽस्ति । मुम्बईमुद्रित पुस्तके तु नास्ति । तद्यथा । अथ शुक्लौ छागौ अश्वस्य बाह्वोरग्रभागयोर्बन्धनीयौ सोमापौष्णः सोमपूषदेवत्यः श्यामः छागः अश्वस्य नाभ्यां बन्धनीयः । सौर्ययामौ श्वेतः कृष्णश्च सूर्यदेवत्यः श्वेतः पशुः यमदेवत्यः कृष्णश्च अश्वस्य पार्श्वयोर्बन्धनीयौ लोमशानि सक्थीनि ययोस्तौ लोमशसक्थौ त्वाष्ट्रदेवत्यौ पशू अश्वस्य पुच्छे एव एते पर्यङ्ग्याः । एवमग्रेऽपि देवतापशुसम्बन्धो ज्ञेयः अश्वस्य ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् एते मध्यमयूपे इति ॥ १ ॥

कृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्धनीयः। श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्धनीयः। यमदैवतः कृष्णो ऽश्ववामपार्श्वे। त्वाष्ट्रौ त्वष्टृदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छिकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योरूर्वो. पश्चात्पदयोरेकैकः। वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे। स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवतो वेहद् गर्भघातिनी वष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानुकेः। एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते। अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय तुम्बाफलवद्रज्जु बध्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराटे इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धाया रज्ज्वां बन्धनीया ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यम एव यूपे नियोज्याः सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभत इति (१३,५,१,१५)श्रुतेः। तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एव सप्तदश मध्यमे यूपे। ततः पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेता सौर्या इत्यन्तानां (१९) शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन् यूपे युनक्ति॥ एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैकश्चैकादशिनः। एव मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश पशवो भवन्ति षोडश षोडशेतरेष्विति (१३, ५, १, १५) श्रवणात्॥ १॥

रोहि॑तो धू॒म्ररो॑हितः क॒र्कन्धु॑रोहितस्ते सौ॒म्या ब॒भ्रुर॑रु॒णब॑भ्रुः शु॒कब॑भ्रुस्ते वा॑रु॒णाः शि॑ति॒रन्ध्रो॒ऽन्यतः॑ शिति॒रन्ध्रः॑ स॒मन्त॒शि॑तिरन्ध्र॒स्ते सा॑वि॒त्राः शि॑ति॒बा॒हुर॒न्यतः॑ शिति॒बा॒हुः स॒मन्त॒शि॑तिबाहु॒स्ते बा॑र्हस्प॒त्याः पृष॑ती क्षु॒द्रपृ॑षती स्थू॒लपृ॑षती॒ ता मै॑त्रावरु॒ण्यः॑॥ २॥

रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्या इत्येवमन्ता इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः श-

रुद्रास्ते शुणिनं (१)पशुं रक्षयन्ति ॥ २—१९ ॥

रोहित सर्वरक्त धूम्ररोहित धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीय कर्कन्धुरोहित बदरसदृशरक्तः ते त्रय सौम्या सोमदेवत्या सोमाय स्वराज इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं मध्यमे यूप एव नियोज्या। तथा बभ्रु कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुक्लबभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणा वरुणदेवत्या मध्यमयूप एव । शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्यस्यपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तः सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वता मध्यम एव । शितिबाहुः श्वेतपूर्वपाद अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शितौ एव स्तम्भकौ एते बार्हस्पत्या बृहस्पतिदेवत्या मध्यमे एव ॥

अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णबिन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रबिन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रबिन्दुयुक्ता एत स्त्री पशवो मित्रावरुणदेवता द्वितीये यूपे नियोज्या ॥ २ ॥

शुद्धवाल॒ः सर्वशुद्धवालो म॒णिवाल॒स्त आ॑श्वि॒ना श्येत॒ः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय॑ पशुप॒तये॑ क॒र्णा या॒मा अ॑वलि॒प्ता रौ॒द्रा नभो॑रूपाः पार्ज॒न्याः ॥ ३ ॥

(७)

(१) पशुमुपलक्षयन्ति इति पा० वाराणसी० पु० अस्ति। मुम्बई मु० पु० नास्ति ।

(२) अत्र महीधरोक्तमर्थं विलिखामीति पाठ औव्वटभाष्ये कस्मिंश्चिदादर्शे केन चिट्टिप्पण्या समुद्धृत इत्यनुमीयते परं तु मुम्बईमुद्रितपुस्तके शोधकेन मूलभाष्य एव हठात् सन्निवेशित इति वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयौव्वटभाष्यपुस्तकदर्शनात् सुस्पष्ट भवति । स च पाठो मया त्यक्तः महीधरभाष्यस्याग्रे सत्त्वेन पुनस्तत्सन्निवेशस्याप्रयोजकत्वादिति सुधीभिर्विभावनीयमिति । इत परं बहुषु स्थलेषु औव्वटभाष्यं भाष्यकृता कृतमेव नास्तीति पूर्वोक्तौव्वटभाष्यपुस्तकदर्शनात् सुस्पष्ट भवतीति बोध्यम् ॥

शुद्धवाल शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशाः ते त्रयः आश्विनदेवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रतद्वदश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य नित्ये पर्य्यवसानात् यामाः यमदैवता द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवता पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

पृश्निः विचित्रवर्णो तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो बलक्षार्थः श्वेतपर्य्याय तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वतीदेवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६, ३, १३७) संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्र सक्थ्योरुर्योयस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जिर्यस्य महदञ्जिर्यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञा-

ता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्य ॥५॥

विचित्रवर्णास्तिस्र स्त्रीपशवो वैश्वदेव्य विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे। रोहिण्य । रक्तवर्णा स्त्रयय सार्धसवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविद्राता कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रय पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपा समानरूपास्त्रय पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एव पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्य्य बालछाग्यो देवाना पत्नीभ्य तद्देवता पञ्चम ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाᳬ रोहिता रुद्राणाᳬ श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवा कालकण्ठास्त्रय पशव आग्नेया अग्निदेवता पञ्चमे। शितिभ्रव श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रया वसूना वसुदेवता पञ्चमे । रोहिता रक्तवर्णास्त्रय रुद्राणा रुद्रदेवता पञ्चमे । श्वेता अवरोकिण अवलोकिन यद्वा अवाधस्ताद्रोक छिद्र येषा ते छिद्र निर्व्यधन रोक ते त्रय आदित्याना तद्देवता पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपा पार्जन्यास्त्रय षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥७॥

उन्नत उच्च ऋषभ पुष्ट वामन ह्रस्वोऽपि वयसि गते वृद्धिरहित ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवा इन्द्रविष्णुदेवता षष्ठ । उन्नत शितिबाहु श्वेतपूर्वपाद शितिपृष्ठ श्वेतपृष्ठ त त्रय ऐन्द्राबार्हस्पत्या । इन्द्रबृहस्पतिदेवता । षष्ठे । शुकरूपा शुकपक्षिसमवर्णा त्रयो वाजिना वाजिदेवता षष्ठे । कल्माषा कबुरास्त्रय पशव आग्निमारुता षष्ठे । एव पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामा शुक्लकृष्णवर्णा पौष्णा यूपदेवता सप्तमे ॥ ७ ॥

एतां ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीयां वामना अ-
नड्वाहं आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यतएन्यो
मैत्र्यः ॥ ८ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्या सप्तमे । वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे॥ अथाष्टमे यूपे अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्य मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रव कपिलवर्णास्त्रयः सौम्या सोमदेवत्याः अष्टमे श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे ॥ अथ नवमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्य्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्या द्युदेवत्याः नवमे ॥ अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे। सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्या दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान् वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णान् वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते त्ति दशमे। श्वेतान् त्रीन् ग्रीष्माय दशमे। कृष्णवर्णान् वर्षाभ्य दशमे ॥ अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे ५ पृषत नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे। लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्र्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रय गायत्र्यै एकादशे। सार्धद्विसंवत्सरास्त्रय त्रिष्टुभ एकादशे ॥ अथ द्वादशे यूपे। दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयः जगत्यै द्वा०। त्रिवत्सा त्रिवर्षा त्रयोऽनुष्टुभ द्वा०। तुर्य्यवाह सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिह द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

पष्ठवाह चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा०। उक्षाण सेचनसमर्था युवानस्त्रय बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे। ऋषभा उक्षणोऽप्यधिकवयस्का त्रय ककुभे त्रयोदशे। अनड्वाह शकटवहनसमर्था अजास्त्रय पङ्क्त्यै त्रयो०। धेनव नवप्रसूता अजास्तिस्र अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशव एता सौर्य्या इत्यन्ता। तत्र प्रथम वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते। कृष्णग्रीवा त्रय आग्नेया त्रयो०। बभ्रव कपिलास्त्रय सौम्या ॥ अथ चतुर्दशे यूपे उपध्वस्ता उपध्वसनमध पतन तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रय स

त्यदेवताः चतु० । वत्सतर्य्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० ॥ पृश्नयः तनुकाया वैचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्य्यः तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपरा निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सᳪंसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मातुः प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्त्तन्त

इति सर्वात्या यातमण्डलामध्यस्थान् त्रीनजान् सान्तपनेभ्य म रुद्भ्य स्त्त०। यविश्हान् चिरप्रसूतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्य स्त०। मरुद्णान् सह सूद्तान् त्रीन् माडिभ्यो मरुद्भ्य स्त०। अनु सूरान् अनु क्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्या मरुद्भ्य स्त०॥१६॥

उक्ताः संश्चरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः॥ १७॥

अथाष्टादशो यूपे महाहवि पशव कृष्णग्रीवादय पञ्चदश पूर्वं यत्॥ अथैकानविंशतितम एता कर्बुरास्रय ऐन्द्राग्ना एकोन०। प्राशृङ्गा सहिताया दीर्घ प्रकृष्णशृङ्गयुक्ता माहेन्द्रा महेन्द्रदवता ए कोन०। बहुरूपास्त्रया वैश्वकमणा विश्वकर्मदेवता एकोन०॥१७॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणा सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः॥१८॥

अथ विंशेऽविंदेवतापशव। धूम्रा कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णा बभ्रुनीकाशा कपिलवर्णसदृशास्त्रय पशव सोमवता पितृणा नियाज्या एकोन०। बभ्रव कपिला धूम्रनीकाशा धूम्रा इव नितरा काशन्ते इति तादृशास्त्रय बर्हिषदा पितृणामेकान०॥ अथ विंश यूपे। कृष्णा बभ्रुनीकाशा अग्निष्वात्ताना पितृणा विंशे। कृष्णा पृषन्त बिन्दुयुक्ता त्रैयम्बका त्र्यम्बकदेवता विंशे॥ १८॥

उक्ताः संश्चरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः॥ १९॥

अथ शुनासीरीयपशव। तत्र संश्चरा आग्नेयादय पञ्चदशोक्ता। तेन कृष्णग्रीवा आग्नेया विंशे। बभ्रव सौम्या विंशे। उपध्वस्ता साविज्ञा विंशे॥ अथैकविंश यूपे। पृसतर्य्य सारस्वत्य एकविंशे। श्यामा पौष्णा एक०। एता कर्बुरा शुनासीरीया शुनासीरदेवता एक०। श्वेता त्रयो वायव्या वायुदेवत्या एक०॥

द्देवताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः सर्वे उक्ताः॥१९॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका हेमन्ताय ककराञ्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादयः विश्वेषां देवानां पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्याः पशव आलभ्यन्ते ॥ (१)तत्र ये पशवो न ज्ञायन्ते ते निगमनिघण्टुनिरुक्तव्याकरणेभ्यो ज्ञातव्याः तत्सम्यग् विद्भ्यश्चादविकेभ्यः) ॥ २०—४० ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४(२) ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु क्षुपिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चोदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्य्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्थां न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधा-

(१) अय पाठो वाराणसी० पु० नास्ति ॥ मुम्बईमु० पु० नास्ति

(२) अत्राध्याये स्थलत्रये एव श्रीमतोव्वटेन भाष्यं कृतमिति वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयोव्वटभाष्यपुस्तकदर्शनात् तथान्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु चात्रैवाध्याये तृतीयमन्त्राधस्तात् (महीधरोक्तमर्थं विलिखामीति) लेखाच्च सुस्पष्टं प्रतीयते" इति ।

नग्रन्थेभ्यो विलोक्यायगन्तव्याः आंटधीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र प्रथमेऽवकाशे यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः । वर्तिका पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन् कुलीपयान् जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय॥२१॥

सोमाय हुꣳसानालभते वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान् मित्राय मद्गून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥२२॥

त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे ॥ अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान् मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानश्विभ्यां त्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान् गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् ॥ २४ ॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय। कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे। तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः। तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः। त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने पारावतानालभते राज्यै सीचापूरहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जतूर्मासेभ्यो दात्यौहान् संवत्सराय महतः सुपर्णान् ॥ २५ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः राज्यै तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः। त्रीन् दात्यूहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्या आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान् दिवे काशान् दिग्भ्यो नकुलान् बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६

भूम्यै आखून् मूषकान् त्रीन् पाङ्क्त्रान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् तद्भेदानेव दिवे त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ अथ नवमे एकम्। त्रीन् बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

त्रीनृश्यान् वसुभ्यः ऋश्यादयो मृगविशेषाः। रुद्रेभ्यः रुरून्।

त्रीन् न्यङ्कूनादित्येभ्य ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्य त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्य ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान् वरुणाय महिषान् बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥२८॥

परस्वत मृगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान् मृगान् मित्राय त्रीन् महिषान् वरुणाय तत्रैव दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान् गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते वाचे प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन त्रीन् । त्रीन् प्लुषीन् वक्रतुण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एक प्लुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुष । त्रयो भृङ्गा श्रोत्राय नियोज्या ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृषभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्त्तिका नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च एक गोमृग गवय । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एक कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कट मनुष्यराजाय । एको रोहिदृष्य शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तद्दाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्त्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एक कृमि कीट नीलङ्गो नालङ्गवे । शिशुमार एको जलचर समुद्राय । हस्ता हिमवत ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहि पुष्कर-

सादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदैवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेष वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्क- वकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्च वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रय पौष्णा पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्भौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे-

बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

सुपर्णं गरुत्मान् पार्जन्य पर्जन्याय आति आडी वाहम दार्वि दा वाघ्रुटुट् ते त्रय पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्या पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् इन्द्राय बृहस्पतये पैङ्गराज पक्षिविशेष ॥ अथ षाडशोऽवकाशे अलज पक्षिविशेष आन्तरिक्ष अन्तरिक्षदेवत। प्लव जलपक्षी मद्गु कारण्डव म त्स्य ते नदीपतये। कूर्म कच्छप द्यावापृथिवीय द्यावापृथि वीदेवत ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः॥३५॥

पुरुषमृग पुमृग चन्द्रमस। गोधा कालका पक्षिविशेष दार्वाघाट सारस ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकु ताम्रचूड सावित्र सवितृदेवत हस वातस्य नाक्र मकर कुलीपय ते त्रयो जलचरविशेषा अकूपारस्य समुद्रस्य प्रयाणा मध्ये द्वौ षोडशो ॥ अथ सप्तदशोऽवकाशे एक कुलीपय अकूपारस्य। शल्यक श्वाविन् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

एणी मृगी अह्न आलभ्या। मण्डूको मूषिका तित्तिरि ते त्रय सर्पाणाम्। लोपाश वनचरविशेष आश्विन अश्विदेवत। कृष्णो मृग रात्र्यै। ऋक्ष भल्लूक जतू सुषिलीका पत्नी पक्षिविशेषौ ते त्रय इतरजनाना देवानाम्। जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित् कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ अथाष्टादशोऽवकाशे। ऋश्यो मृगविशेषः मयूरः बर्हो सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः। उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः। कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम्। रोहित् ऋश्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम। असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे॥३७॥

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥ ३८ ॥

वर्षाहूः वर्षाभूः मेकी ऋतूनाम्। आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम् ॥ अथैकोनविंशे। अजगरो महासर्पः बलाय। कपिञ्जलो वसूनाम्। कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै। आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्रीनसस्ते मत्या अरण्याय सृमरो रुरू रौद्रः क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम्। उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्दद्दीर्घः वार्ध्रीनसो कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै। सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय। रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवत. क्वयिः पक्षिविशेषः ॥ अथ विंशोऽवकाशे। कुटरुः कुक्कुटः दात्योहः कलकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवनाम्। पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिꣳहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवत । एक कृष्ण श्वा सारमेय द्वितीय कर्णो लम्बकर्णो गर्दभ तृतीयस्तरक्षु मृगादन ते त्रयो रक्षसां पशव । सूकर इन्द्राय । सिंहो मारुत मरुद्देवत । कृकलास सरट पिप्पका पक्षिणी शकुनि पक्षी ते त्रय शरव्यायै । एक पृषत मृगविशेषो विश्वेषा देवाना पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्ट वियुनज्मीति योज्य ॥ एव षष्ट्यधिक शतद्वयमारण्या पशव उक्ता ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकदशिन सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादय सौर्यन्ता षष्ट्यधिक शतद्वय कपिञ्जलादय पृषतान्ता आरण्या पशव सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि । नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति ॥ ते चारण्या सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्या ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचक ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं द॒द्भिरव॑कां दन्तमू॒लैर्मृदं॒ बर्स्वै॑स्ते॒गान् द॒ꣳष्ट्रा॑भ्या॒ꣳ सर॑स्वत्या अग्रजि॒ह्वं जि॒ह्वाया॑ उत्सा॒दम॑वक्र॒न्देन॒ ता॒लु॒ वाज॒ꣳ हनु॑भ्याम॒प आ॒स्येन॒ वृष॑णमा॒ण्डाभ्या॑मादि॒त्याँ श्मश्रु॑भिः॒ पन्था॑नं भ्रू॒भ्यां द्यावा॑पृथि॒वी व॒र्त्तोभ्यां॑ वि॒द्युतं॑ क॒नीन॑काभ्या॒ꣳ शु॒क्लाय॒ स्वाहा॑ कृ॒ष्णाय॒ स्वाहा॒ पार्या॑णि॒ पक्ष्मा॑ण्यवा॒र्य्या॑ इ॒क्षवो॑ ऽवा॒र्या॑णि प॒क्ष्माणि॒ पार्या॑ इ॒क्षव॑ः ॥ १ ॥

शादं दद्भिः । इयमपि श्रुतिर्देवतास्वाङ्गयोश्चोदनां विदधाति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दद्भिः प्रीणाति । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गम्भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्त्योः सामर्थ्यं भवति । युक्तञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायै होमः । आह च श्रुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति । दद्भिः शादाय स्वाहा । (१)दन्तमूलैरवकाय स्वाहा इत्येवम्प्रयोगाः । क्वचिच्च देवता केवला भवति । यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिच्चान्यया विभक्त्या निर्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं द्रव्यदैवतमप्रसिद्धम् (२)यज्ञपार्श्वादिभ्यो ऽवगन्तव्यमिति पृथिवीं त्वचेति यावद् ॥ १–८ ॥

---

(१) दन्तमूलैरवकायै इति पा० ॥
(२) यज्ञपार्श्व परिशिष्टं ग्रन्थविशेषः तदादिभ्यः ।

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम्।
पञ्चविंशोऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥

का० (२०, ८, ५, ६) स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शृल्यं हुत्वा देवताद्वाङ्भ्यां जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदैवतं शा दप्रभृतिपिवगन्तेभ्यो विमुखाद्य पंस्य इति । स्विष्टकृद्वनस्पत्यो रन्तरं वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात् प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदैवतं शादादिपिवगन्तेभ्यो देवताद्वाङ्भ्यो देवताभ्योऽदनाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिः रित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तं संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्रा । शादादयो देवा दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूले भ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येक पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते अदनाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित् केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्व्यर्थदेवतयो निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः (१३, ३, ५, १) शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्याय देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादः नाम देवः यमदरस्य द्विदन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थ ततश्च शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवावदानत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति सकृदिनाद्यङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन् अपिभागा कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः । दाढ्रदवदन्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि । वर्स्वैर्दन्तपीठैर्मृदं देवतां प्रीणामि वर्स्वं स्याद् दन्तपीठिका । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः, आदित्यादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेगां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् अत्र चतुर्थी

देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्र-जिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र पञ्चम्या-ऽस्याङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्यां हनुभ्यां वक्त्रैकदे-शाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरा-दित्यान् प्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्री-णामि । वर्त्तोः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृ-ष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याऽस्याङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजा-पत्योऽश्व इति वचनाद्देवोऽध्याहर्त्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एव लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्य्याणि पक्ष्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पा-र्य्याणि पारदेवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षवो नेत्राधो-भागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्य्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्य्याः पारदेवत्याः॥१॥

वातं प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यं निवेष्यं मूर्ध्ना स्तनयित्नुं निर्बाधेनाशनिं मस्तिष्केण विद्युतं कनीनकाभ्यां कर्णाभ्याᳬं श्रोत्रᳬं श्रोत्राभ्यां कर्णौ तेदनीमधरकण्ठेनापः शुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभि-रदितिᳬं शीर्ष्णा निर्ऋतिं निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा संक्रो-शैः प्राणान् रेष्माणᳬं स्तुपेन ॥ २ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिका-ख्ये द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि ।

उपरितनेन ओष्ठेन सत्सङ्गं देवं प्रीणामि। प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति (पा० ६, ३, १२२) अनोर्दीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि। मूर्ध्ना मस्तकेन निबेष्यं देवं प्रीणामि। निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यमलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि। मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः (२, ६, ६५) मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् इष गतौ मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि। विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत्। कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राद्यवाह्यात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि। श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि। कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि। शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि। पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति (२, ६, ६५) अमरः ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायां समजनीति (पा० ३, ३, ९९) क्यप् ग्रीवापश्चाद्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि। शीर्ष्णा शिरसादितिं देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ। नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि। सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्कोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि। स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि॥ २॥

मशकान् केशैरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणꣳ स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान् जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनाꣳसाभ्याꣳरुद्रꣳ रोराभ्याम्॥ ३॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि। वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि। कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम

शोभननपः कर्म पर्य्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् षद्लृ विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूदनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लीबे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः कश्चलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुतांᳬ सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे मकल्पित इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति (पा० ५, २, २५) मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंᳬशतिरश्वस्य वङ्क्रय इति (कौषीत० ब्रा० १०, ४) श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो ा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः ीतीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्ये ्रू । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य ।

अदित्यै चतुर्थी पष्ठ्यर्थी पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः। सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य। द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणाᳫं सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम्॥५॥

अथ वामपार्श्वास्थ्नां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः। तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य। चतुर्थी अपां देवतानाम्। पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः। षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः एकादशी इन्द्रस्य। द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था। अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुताᳫं स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणᳫं स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः। स्कन्धप्रदेशे मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

तासां देवता आह। कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः (२, ६, ६८) कीकसानि शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान् देवान् प्रीणामि। द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीये रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववद्ग्रहात् तृतीया कटिः श्रोणिः ककुद्मतीत्यमरः (२, ६, ७४) श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि। इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः (२, ६, ७३) ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अलाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अलौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धौ ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि। स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि। कुप निष्कर्षे कुप्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्त्तौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन् स्थूलगुदया सर्पान् गुदाभिर्विहुरुत आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनꣳ शेपेन प्रजाꣳ रेतसा चाषान् पित्तेन प्रदरान् पायुना कूश्मान्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

वनति सम्भजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि। गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः (२, ६, ७३) स्त्रीत्वं छान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि। अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान्। सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विह्रुत आन्त्रैः आन्त्रं पुरीतदित्यमरः (२, ६, ६६) अम् गतौ भजने शब्दे अमे भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनोऽन्तभागाः तैर्विह्रुतो देवान् प्रीणामि। अपो वस्तिना वस्तिर्ना-

भेरधो द्वयोरित्यमरः (२, ६, ६३) वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि। मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः (अमर० २, ६, ७६) अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्नो मेढ्रो मेहनशेपसी इति (२, ६, ७६) अमरः शि निशाने शिनोति मनमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च। प्रजां रेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति (२, ६, ६२) अमरः रीङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि। मायुः पित्तं पतति स्रंसने पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान् देवान् प्रीणामि। पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुष्कातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान् देवान् प्रीणामि। कूश्मान् शकपिण्डैः। शको देशे नृपे विशि। विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि॥ ७॥

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां जत्रवोऽदित्यै भसज्जीमूतान् हृदयौपशेनान्तरिक्षं पुरीतता नभ उदर्य्येण चक्रवाकौ मतस्नाभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन् प्लाशिभिरुपलान् प्लीह्ना वल्मीकान् क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान् हिराभिः स्रवन्तीर्ह्रदान् कुक्षिभ्याᳫं समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना॥ ८॥

पुनर्द्वे षष्ठी अह्ने प्रथमा। न ना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः (२, ६, ७७) कुड घनत्वे कुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभाग स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि। पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः। सन्धी तस्यैव जत्रुणी इति (२, ६, ७८) अमरः अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु। जायत इति पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम्। भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु॥ पुनर्द्वे द्वितीया अह्ने तृतीया। हृदये उपशेते हृदयौपश हृदयस्थं मांसं तेन जी

मृतान् प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तारिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयवाधत् । ग्रीवाधस्ताद्भागास्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । वृक्काग्रमांसमित्यमरः (२, ६, ६४) वृक आदाने वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्कानान्तः पुस्त्यं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन् देवान् प्रीणामि । गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीति (२, ६, ६६) अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससंज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान् देवान् प्रीणामि । तिलकं क्लोमेत्यमरः (२ ६, ६५) क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहा पुप्पुसश्चेति वैद्या इति क्षीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः तैर्वल्मीकान् देवान् प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नग्राहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवता प्रीणामि । पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः (२ ६, ७७) जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान् देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाक्षोत्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विधृ॑तिं नाभ्या॑ घृतꣳ रसे॑नापो यूष्णा मरी॑चीर्विप्रुड्भिर्नी॑हारमूष्मणा॑ शीनं वस॑या प्रुष्वा अश्रु॑भिर्ह्रादुनी॑र्दूषीका॑भिरस्ना रक्षा॑ꣳसि चित्राण्यङ्गैर्नक्ष॑त्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्ब॑काय स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

अवभृथे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलतेः विक्लिधशुक्रस्य मूर्द्धनि जुहोति । जुम्बकाय स्वाहा इति । वारुणी द्विपदा औदन्य शुण्डिभदृष्टा । वरुणो वै जुम्बक इति श्रुतिः ॥ ९ ॥

तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तद॑श्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

(१)तन्नः वातः नोऽस्माकं मयोभु सुखस्य भावयितृ तत् भेषजं हितं वातु । अनुगृह्णातु । माता पृथिवी च तद् भेषजं वातु पिता तद् भेषजं वातु सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः तद्भेषजं वान्तु हे अश्विनौ हे धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि तद्भेषजं शृणुतं श्रुत्वा च अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥

वात पवन नोऽस्माकं भेषजमौषधं हित यथा तथा वातु वा गतिगन्धनयो लोट् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थ ददात्विति यावत् । कीदृश हित मयोभु मय सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादक हित ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हित वातु । पिता पालको द्यौ स्वर्ग तत् हित वातु । सोम सुन्वन्ति सोमसुत सोमाभिषवकारिणो ग्रावाण दृषद तत् भेषज वान्तु ददतु । कीदृश ग्रावाण मयोभुव मय सुख भावयन्ति ते मयोभुव सुखस्य दातार । हे अश्विना अश्विनौ ! युव युवा तत् वातादिभ्यो मत्प्रार्थन शृणुत युवामपि हित दत्तमित्यर्थ । कीदृशौ युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशा॑नं जग॑तस्तस्थुषस्पतिं धियञ्जिन्वमव॑से हूमहे व॒यम् । पूषा नो॒ यथा॒ वेद॑सामस॑द् वृधे र॑क्षिता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥ १८ ॥

(२)तमीशानम् । वयं तम् ईशानं रुद्रम् हूमहे आह्वयामः ।

(१) अयं पाठक्रम वाराणसी० पुस्तकसमत ।
(२) वाराणसी० लिखितपुस्तकसमतोऽयं पाठक्रमः ।

किंभूतम् जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिं धियञ्जिन्वम्। धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति इति धियञ्जिन्वः यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति तं किमर्थं हूमहे। अवसे अवनाय तर्पणाय। पूषा यथा येन प्रकारेण नः अस्माकम् वेदसान्धनानाम् वृधे वर्द्धनाय। स्वस्तये च असत् भूयात् तथा हूमहे किं पूषा रक्षिता धनस्य पायुः पाताऽस्माकम् अदब्धः अनुपहिंसितः केनापि॥ १८॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः। कीदृशं तं जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम्। धियञ्जिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियञ्जिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः। किमर्थं हूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नो ऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः। कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः। पायुः पालकः पुत्रादीनाम्। अदब्धः अनुपहिंसितः॥ १८॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥ १९॥

(१)स्वस्ति नः। वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः महाशब्दो महाकीर्तिर्वा। इन्द्रः नोऽस्माकं स्वस्ति स्वस्त्ययनं दधातु स्थापयतु विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा पूषा नः स्वस्ति दधातु। अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितरथनेमिः तार्क्ष्यः नः स्वस्ति दधातु बृहस्पतिश्च नः स्वस्ति दधातु॥ १९॥

विराट्स्थाना। आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूनैकादशकः नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभश्चेति वचनात्। इन्द्रः नोऽस्मभ्यं

---

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० संमतः।

स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु। कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रव कीर्तिर्यस्य सः। पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः। तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः। बृहस्पतिः देवगुरु- र्नोऽस्मभ्य स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृषंदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद- थेषु जग्मयः। अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥ २० ॥

(१)पृषदश्वा मरुतः। पृषन्तः शवला अश्वा येषां ते पृषद- श्वाः। पृश्निमातरः। पृश्नि द्यौ माता येषान्त एवमुच्यन्ते। शुभंयावानः शुभङ्कर्तुञ्जनान्प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः। आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्चेति वनिप्। विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः- गमनशीलाः। आदृगमहनेति किः। य इत्थंभूता मरुतस्ते अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहे- त्यनुषङ्गः। ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखा हुतादा इत्यर्थः। मनवः चतुर्दश ते च अवसागमन्निह। ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः

(१) वाराणसीस्थ संस्कृतपाठशालीयौव्वटभाष्यलिखित- पुस्तकसमतोऽयं पाठक्रमः तद्यथा नोऽस्माकम् इह यज्ञे अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आ- गच्छन्तु किं मरुत. पृषदश्वाः पृषतः शवलाः अश्वाः येषां ते पृश्निमातरः पृश्नि द्यौः गौर्वा माता येषां ते शुभंयावानः। शुभं कर्तुं जनान् प्रति यान्तु ते शुभंयावानः आतो मनिन् क्वनिप्वनिपश्चेति वनिप् विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः। गमनशीलाः। आ- दृगसहनेति कि. मनवः चतुर्दश ते च इहागमन् किं मनव अग्नि- जिह्वाः अग्निमुखा हुताद इत्यर्थः विश्वं सर्वे देवाश्च अवसा इह आ- गमन् किं देवाः सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः ॥ २० ॥

विश्वेदेवाः ते च नःअस्माकम् अवसागमन्निह यज्ञे ॥ २० ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसाग्नेन हविर्लक्षणेन हेतुना इहयज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति (निघ० १, १५, ६) वचनात् । यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते । पृश्निर्द्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति (पा० ३, २, ७४) वनिप्प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति (पा० ३, २, १७१) किः । अग्निजिह्वा अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्यश्चक्षः चक्षुः येषां ते सूर्ये चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬंसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ २१ ॥

(१)भद्रं कर्णेभिः हे देवाः वयं कर्णेभिः कर्णाभ्यां भद्रमनुकूलं शृणुयाम हे यजत्राः यजनीयाः देवाः अक्षभिः अक्षिभ्यां वयं भद्रं पश्येम । किं च स्थिरैः अशिथिलैः अङ्गैः तुष्टुवांसः देवान् स्तुवन्तः सन्तः तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिवपुर्भिः सहिता देवहितं देवैः स्थापितं मनुष्याणां यत् आयुः तत् व्यशेमहि वयं व्यश्नुवीमहि ॥ २१ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः ! कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं यं शृणुयाम । हे यजत्राः ! यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमा-

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपुस्तकेऽस्ति ।

नपाल्काः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं छन्दसीति (पा० ७, १, ७६) इलादौ अक्षिशब्दस्यानङ्डादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

(१)शतमित् । हे देवा शतम् इत शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके भवथ। आकल्पकालमिति भावः यत्र यस्मिन् शरदां शते नोऽस्माक तनूनां यूयं जरसं जरानिमित्तामशक्तिं चक्र कृतवन्तः। करोतेर्लिण्मध्यमबहुवचनम् । किञ्च यत्र शरदां शते । पुत्रासः पितरो भवन्ति पुत्रा अग्नयः ते हि यजमानस्य पितरो जनितारो भवन्ति । तदुक्तम् यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे इत्युपक्रम्य। तमाजनयित्वा बिभृहीति । यत्र पितरो भवन्ति एतदप्युक्तमेव । स यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेषो अग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन्पिता भवतीति । अथवा यत्र शरदां शते पुत्राः और्ध्वदैहिकं कुर्वाणाः पितरो भवन्ति पुत्राणां पुत्राः स्युरित्यर्थः । यतो यूयमन्तिकेऽतो ब्रूमः मध्या मध्ये अकाले एव नोऽस्माकमायुः मा रीरिषत मा हिंसिष्ट किंभूतमायुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् । उक्तञ्च ॥

सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य ।

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

वर्षासु सिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे मयन्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

हे देवाः ! शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुतं करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्व्यचोऽतस्तिङ इति (पा० ६, ३, १३५) चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति (पा० ६, १३६) यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति यावदस्माकं पोत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चाङि रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तु गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मदण्डाः सर्वे मयन्नाः शिथिलीमवन्तीति ॥ २२ ॥

अदि॑ति॒र्द्यौरदि॑ति॒रन्तरि॑क्ष॒मदि॑ति॒र्माता स पि॒ता स पु॒त्रः । विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः पञ्च॒ जना॒ अदि॑ति॒र्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वम् ॥ २३ ॥

(१)सर्वात्मकत्वेनादितिं मन्त्रदृक् स्तौति अदितिर्द्यौः द्यौः अन्तरिक्षं माता सः सा पिता पुत्रः सः सा अदितिरिति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याः सर्वम् अदितिरेव किम्बहुनोक्तेन जातं भूतं जनित्वं जनिष्यमाणं च अदितिरेव । अथवानेन मन्त्रेणादितिर्नोच्यते । किं तु द्यौःप्रभृतीन्येतानि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि ॥ २३ ॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तद्विख्यातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

सादितिरिति लिङ्गव्यत्ययः । विदये सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतः॒ परि॑ख्यन् । यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥ २४ ॥

(१)मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्या ऋग्भिस्त्रिष्टुब्भिः । तृतीयापष्ठ्यौ जगत्यौ । दीर्घतमा ऋषिः । अश्वस्य स्तूयमानत्वात् या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो देवता । तृतीयःपादःप्रथमंव्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । यत् वाजिनः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य । सूरादश्वं वसवो निरतष्ट इत्येतदभिप्रायम् । सप्तेःसरणस्य वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि । विदथे यज्ञे प्रवक्ष्यामः उच्चारयामः तत्र मित्रादयो नोऽस्मान् मा परिख्यन् परिख्यानं निन्दा मा परिगर्हन्तु नः अस्माकं देवाः स्तुत्याः नत्वश्वप्रभृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद्गर्हा । अतो ब्रवीमि मा परिख्यन्निति । यद्यपि गर्होचिताः तथापि अश्वादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वादित्याशयः । के ते देवाः मित्रः वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरुतश्च ॥ २४ ॥

का० (२०, ८, ७) मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदद्वस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशा-

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

ह्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च । द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वाद श्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टा अत्र एष छाग इति (२६) तृतीया यूपनस्का इति (२९) पष्ठी एते द्वे जगत्यो । तत षोडशभिर्होम षड्भि स्तुति सर्वाभिर्वा होम अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुते ॥ अथ मन्त्रार्थ । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्य्याणि चरित्राणि यत् वय प्रवक्ष्याम उच्चारयिष्याम तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यान निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽडिति (पा० ३, १, ५२) चलेरङ् न माङ्योग इति (पा० ६, ४, ७४) अडभाव अस्माभिर्देवा स्तुत्या न त्वश्वादयास्तिर्य्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुति क्रियते । काद्दशस्य वाजिन देवजातस्य देवात् सूर्य्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूराददश्व वसवो निरतष्टेत्युक्ते (२९, १३) । सप्त सप सम्बन्धे सपति देवै सह युज्यत इति सप्तिस्तस्य । के मा निन्दन्तु नानाह मित्र अहरभिमानी देव वरुण रात्र्यभिमानी देव । अर्यमा आदित्य । आयु पति सतत गच्छतीति आयुर्वायु । इन्द्र देवराज । ऋभुक्षा ऋभवो देवा क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षा देवाधार प्रजापति यद्वा इयर्त्ति व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षा अर्तेर्भुक्षिन् प्रत्यय पथिमथ्यृभुक्षामादिति (पा० ७, १, ८५) सावाकार । इन्द्रविशेषण वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

(१)यन्निर्णिजा । यत् यदा निर्णिजा निर्णजनेनोदकस्नानेन संस्कृतस्य आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् । तया रेक्णसा रेक्ण इति धननाम धनेन मणिकाख्येन प्रावृतस्य केसरपुच्छेपूपचितस्य अश्वस्य । सौवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु

(१) अय पाठक्रम वाराणसी० लिखितपु० अस्ति ।

पत्न्य आवयन्ति तदभिप्रायमेतत् । एवं विधरूपाश्वस्य गृभीतां गृहीतां रातिन्दानम् आज्यसक्तुधानालाजालक्षणम् उदरतो नयन्ति मुखाग्रे प्रापयन्ति । अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुमाद् सुष्टु माग्रशनः ललाटे बद्धः अजः अप्येति अभ्यागच्छति किं भूतः अजः मेम्यत् मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति शब्दं (२)कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत् । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अन्नं पशुलक्षणम् श्यामाख्यम् अश्वस्य नाभिबद्धं तदप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पठ्यते सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम् । तदयं मन्त्रोऽभिवदति । इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथ इति हुतशेषमश्वस्याग्रे भक्षार्थं यदा नीयते तदा ललाटनाभिबद्धौ अजौ आगच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय रात्रिहुतशेष प्रयच्छतीत्युक्ते तदा अजः छागःअप्येति भक्षणायागच्छति । कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्टु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुप्राङ् ललाटे यस्य इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्ते (२४, १) तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः देवताद्वन्द्वेति (पा० ६, ३, २६) दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्ते (२४. १) । हुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षणायागच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य आलम्भनकाले स्नापितस्य

(२) कुर्वन् इति पाठान्तरम् ।

निर्णेजनं निर्णिक् तया निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम (निघ० २, १०, २) धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

(१) एष छागः । एष आग्नेयश्छागः पुरः अग्रतः स्थितः नीयते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषकस्याग्नेश्च भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह । सोऽपि पर्य्यङ्ग्य एव । विश्वे देव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम् । कस्मात् अभि प्रियम् अभिप्रेतं यत् । यच्च पुरोडाशम् । पुरोडाशङ्कर्तुम् अर्वत । अश्वेन सहितम् । अश्वस्तस्मिन्काले संज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टा च एनमजम् । तदा सौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय जिन्वति प्रीणाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुरस्ता-

---

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा एष छागः । एषः छागः शृङ्गरहितोऽजः वाजिना शीघ्र व्यापकेन अश्वेन सह पूष्णः पोषकस्याग्नेः भागः भजनीयः विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् दहत्वेन सर्वदेवप्रियत्वम् एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते यत् यस्मात् एवं क्रियते तस्मादभिप्रियं समन्तात् प्रीडयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद् दातव्यम् । एनमजं त्वष्टा इत् त्वष्टैव सर्वोत्पादको देवः अर्वता अरणवता अश्वेन सह सौश्रवसाय शोभनान्नकरणाय जिन्वति प्रीणाति स हि तस्याधिकारः ॥ २६ ॥

स नीयते प्राप्यते ललाटयद्धत्वात् । कीदृशः छागः पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः आग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात् (२४, १) । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थं सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्त्तये यज्ञेऽमृतानां स्वर्गास्तित्वत्वात् । किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो दाश्यन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्दातव्यम् २६॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्य्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

यद्धविष्यम्(२) । यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृतौ स्वचारिणं देवयानम् देवानाम् प्रापणीयम् देवयानमार्गगामिनमश्वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् । स्नापनं व्यजनसुवर्णमणिरूपवारैः मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम् । अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागोऽजाख्यः एति यज्ञम् देवेभ्यःप्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्देन । चरकश्रुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते तदाभिप्रायमेतत् ॥२७॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्य्यग्नि कुर्वन्ति । कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्य-

(२) यद्धविष्यम् हविष्यं हविर्योग्यं देवयान देवानां प्रपणीयं देवयानमार्गगामिनं वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा अश्वं यत् यदा काले काले त्रिः त्रिवारं परिणयन्ति पर्यग्नि कुर्वन्तीत्यर्थः अत्र अस्मिन् समये ऋचि तनुषेति दीर्घः पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रति वेदयन् । प्रख्यापयन् स्वशब्देन चरकश्रुतौ पूष्णो ललाटे इति पठ्यते तदभिप्रायमेतत् ॥२७॥

म् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन् समये पर्य्यग्निकरणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् पति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन ज्ञापयन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

(३)होताध्वर्युः । होता तत्र शंशिता सुविप्र इति संबन्धः । यस्मिन्यज्ञे होता विशंसिता । शस्त्राणामपि साधु मेधावी साधुब्राह्मणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः ग्रावग्राभः । ग्रवग्राहः

(३) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित पुस्तके नास्ति । तद्यथा होताध्वर्युः । होता देवानामाह्वाता तन्नामक ऋत्विक अध्वर्युः अध्वरयुः अध्वरस्य नेता सोऽपि आवयाः । आभिमुख्येन वयति तनोति कर्माणीति आवयाः अध्वर्योर्विशेषणमेतत् यद्वा आभिमुख्येन अवयष्टा प्रति प्रस्थातोच्यते अव यजः इति ण्विन् अवाप्योरुपसर्गयोरिति अवशब्दस्याल्लोप अवयाः श्वेतवाः पुराडाश्चेति निपातितः अग्निमिन्धोऽग्नीत् अग्नेर्दीपकः भ्रष्ट्राग्न्योरिंध इति मुम् । ग्रावग्राभः ग्रावण. स्तुत्या गृह्णातीति ग्राहः ग्रावस्तुत् कर्मण्यण् उत अपि शंस्ता प्रशास्ता सुविप्र इति मेधाविनामशोभनमेध्योपेतो ब्रह्म ब्रह्मा सर्वविधः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तत्वात् ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः स चानुक्त ऋत्विगुपलक्षकः एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरं कृतेन सुष्ठु अलंकुतेन स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन यज्ञेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्याद्याः प्रवहणस्वभावाः आपृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सम्यग् निर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

सोमाभिषवाय ग्रावग्रहणशीलः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन स्विष्टेन साधु इष्टेन च । वक्षणा' नदी' देवानां तुष्टिकराः । पयोदधिपयस्या पुरोडाशमांसैः । आपृणध्वम् आपूरयध्वम् अकृपणन्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

हे होत्रादय ऋत्विज ! तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणा नदीः घृतकुल्याद्या आपृणध्व घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसै पूरयत । वहन्तीति वक्षणाः । यज्ञ सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थ । कीदृशेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन रलयोरैक्य सुष्ठु अलङ्कृतेन विप्रहवि र्दक्षिणादिभि शोभितेन । स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह होता आह्वाता देवाना तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्यु' अध्वरमिच्छ ति अध्वर्यति क्षुप आत्मन क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यार्चि लोप इति (पा० ७, ४, ३९) टिलोप तत क्याच्छन्दसीति (पा०३,२, १७०) उप्रत्यय । आवया आभिमुख्येनावयजतीत्यावया देवताह्वोक्थ शासेति उम् आवया प्रतिप्रस्थाता अव यज इति (पा० ३, २ ७२) ण्विन् अवाप्योरिति अवस्याल्लोप । अग्निमिन्ध अग्निमिन् द्धे दीपयति अग्निमिन्ध अग्नीत् ग्राष्ट्राग्न्योरिन्ध इति (पा० ६, ३ ७० वा० ६) मुम । ग्रावग्राभ ग्रावग्राह ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभ कर्मण्यण् हस्य भ' ग्रावस्तोता । उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रा मेधावी सुविप्रो ब्रह्म ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्व वदितुमर्हतीत्युक्ते । अयमनुक्तत्विगुपल क्षक' । एते यज्ञेन वक्षणा पृणध्वमिति सम्बन्ध ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । ये चार्वते पचनꣳ सम्भरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

(४) यूपव्रस्का उत यूप ये व्रश्चन्ति त एवमुच्यन्ते उत अपि।

(४) अय पाठक्रम वाराणसी० लिखितपु० अस्ति । मुम्बईमु०, पु० ना० तद्यथा यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य भञ्जनकर्तार छेत्तार उत ये

च ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति चपालं ये अश्वयूपाय तक्षन्ति ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपाग्रभागन्तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् साधु सम्पादयन्ते। ये च अर्वते अश्वाय पचनम्पच्यते ऽनेनेति पचनकाष्ठादिसम्भरन्ति । अतो अपि च तेषाञ्जनानां संबन्धिनी अभिगूर्तिः गुरी उद्यमने । आगूरणमभिगूर्त्तिः स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यम. सोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थ. इवि व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् शपि इदितो नुम् धातोरिति (पा० ७, १, ५८) नुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः यूपाय वृश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मण्यण् छिन्नस्य यूपस्य वोढार. । ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चपालं तक्षति यूपाग्रे भागे स्थाप्य काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चपालो यूपकटक इत्यमरः (२, ७, १८) तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उत अपि च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान् प्रीणात्वित्यर्थः॥२९॥

उप॒ प्रागा॑त् सु॒मन्मे॑ऽधायि॒ मन्म॑ दे॒वाना॒माशा॒ उप॑

यूपवाहाः छिन्नस्य वोढारः ये च चपालं यूपस्योपरि स्थाप्यं यूपाग्रभागं चपालमाहुः तत् अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय तक्षति तक्षन्ति इति प्राप्ते वचनव्यत्ययः साधु सपादयन्ति ये च अर्वते अरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति उतो अपि च नोऽस्मत्सम्बन्धिन तेषां ऋत्विजाम् अभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं करणीयमितिबुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु इन्वतिर्व्याप्तिवचनः यद्वा तेषामभिगूर्तिः गुरी उद्यमे आगोरणन् अभिगूर्तिः नोऽस्मान् इन्वतु याग साधु पारं प्रापय्य बलेन योजयत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

(५) उपम । उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वयमित्यर्थ इति यास्कः । मे मम अधायि निहितम् । यत् मत् मननम् किं तदिति चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधु साध्वयं पशुरागच्छेदित्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः। कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वे एवारोढुं कामयन्ति । यत एवमतो ब्रवीमि । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति । अनुमदन्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा ऋषयश्च स्वयश्च देवानां पुष्टे पोषणाय । चकृम कृतवन्तः । सुबन्धुं शोभनबन्धनम् शोभनार्थवादं वा ॥ ३० ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत् स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः (निरु० ६, २२) तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किञ्च अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय स र्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः उप गच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे

---

(५) अयं पाठक्रमः वाराणसी० पु० अस्ति । उपप्रागात् मन्म मननीयं फलं सुमत् उपप्रागात् उपैतु सुमत् स्वयमित्यर्थ इति यास्कः । यद्वा सुमत् स्वयमेव मन्म फलभूतो ऽश्वः मे मयि आगतः स च मया अधायि धृत इत्यर्थः किमर्थं वीतपृष्ठः साधु पोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कामितपृष्ठो वा अश्वपृष्ठं हि सर्वे एवारोढुं कामयन्ते तादृशोऽयमश्वः देवानामाशाः पूरयितुमुप गच्छतु यागार्थमागतमेनं सुबन्धुं शोभनबन्धनम् अश्वं देवानाम् आवतां पुष्टे पोषाय चकृम कुर्मः तं च विप्रा मेधाविनः ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारः अन्ये वा विप्रा ऋषयश्च अनुमदन्ति अनुमोदतां सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥ ३० ॥

पोपणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वय सुबन्धुं चक्रम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यदु वाजिनो दामं सन्दानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य । यद्वां घास्य प्रभृतमास्ये तृणꣳ सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

(१)यद्वाजिनः । वेजनवतः । दाम ग्रीवाबन्धनरज्जुः सन्दानं सम्यगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्वतः अश्वस्य पञ्चशीर्षण्या शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः पादपूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतम्प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे तृणम् सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च सन्दान पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति (पा० ४; ४, ११०) यत् । ये च तद्धित इति पा० ६, १, ६१) शीर्षन्नादेशः तित्

(१)अयं पाठक्रमः वाराणसी०लि०पु० अस्ति । मुम्बई मु०पु०नास्ति ॥ यद्वाजिनः वाजिनो गमनवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जु यच्च संदानं सम्यगवच्छेदकं बन्धकं पादबन्धनं दामास्ति या च अस्याश्वस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा रशना नियोजनीया रज्जुरस्ति शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति यत् ये च तद्धित इति शीर्षभावः तित्स्वरितः यद्वा अस्याश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृत प्रहृतं प्रक्षिप्त तृणमस्ति घशब्दो ह्यर्थे स च प्रसिद्ध्यर्थः सर्वा सर्वाणि अपि ता तानि ते तव हे यजमान देवेषु मध्ये अस्तु सन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा वचनव्यत्ययः अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किलाशास्यते अश्वस्य तस्मात्तिर्नाशङ्कनीया ॥ ३१ ॥

ञ्चरितम्। कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः। यस्याश्वस्य च प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व! ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा। अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति। यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

(१) यदश्वस्य। यत् अश्वस्य क्रविषः अश्वाङ्गभूतस्य क्रव्यस्य मांसस्य क्रव्यं विकृन्ताज्जायत इति नैरुक्ताः। अङ्गम्। मक्षिका आश अशितवती। यद्वा। स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति। यच्च स्वरोपञ्जनकाले स्वधितौ शासे छेदनकाले लिप्तं लग्नमस्ति। यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् यच्च नखेषु रिप्तम्। सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

माक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती अश्नातेर्लिट् क्रविषः इति कर्मणि षष्ठी वाथवा यत् मांसं स्वरौ पश्वञ्जनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः। यत् स्वधितौ शा

---

(१) वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मु० मुद्रितपुस्तके नास्ति। यदश्वस्य। अश्वस्य अवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत् अङ्गं मक्षिका आश भक्षयति अश् भोजने यद्वा कर्मणि षष्ठी अश्वस्य यत् मांसं भक्षयति वा अथवा स्वरौ पश्वञ्जनकाले यत् रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरुणां पशुमनक्तीति श्रुतेः। अथवा स्वधितौ शासे छेदनकाले अवदानकाले यत् लिप्तमस्ति शमितुर्हस्तयोर्यल्लिप्तमस्ति विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्तं तानि सर्वाणि ते तव हे अश्व देवेषु सन्तु तेषामर्थाय भवन्तु अतिपक्वम् ईषत् पक्वं च मा कुर्वन्त्विव त्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व ! सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥३२॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधꣳ शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

यदूवध्यम् यत् ऊवध्यम् भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते। यश्च आमस्य पक्वस्य क्रविषः मांसस्य गन्धः अस्ति विद्यते । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृतानि सुसंस्कृतानि दोषरहितानि कुर्वन्तु । उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु अतिपक्वमीषत्पक्वञ्च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशासितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु। उतापि च मेधं मेध्यमदवं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद् भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

(१) यत्ते। शूले सशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं मन्त्रः। यच्च-

(१) वाराणसी० लिखितपु०समतोऽयं पा०मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा यत्ते । हे अश्व ते तव अग्निना पच्यमानात् गात्रात् यत्

ते तव गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात्। ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति। मा श्रिपत् मा श्लिषत् तदङ्गभूम्याम् मा च तृणेषु। किं तु देवेभ्यः तत् उशद्भ्यः वश कान्तौ कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अस्तु ॥३४॥

हे अश्व! अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्तादु गच्छति। तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य शूलं अङ्गशूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माद्यादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् श्लिषेः पुषादित्वात् च्लेरङ्। तथा तृणेषु मा श्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु। किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु रा दाने। कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ छन्दः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति। ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वन्तु ॥ ३५ ॥

(१) ये वाजिनम्। ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं

ऊष्मरूपं रसो वा यत् किञ्चिदवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य त तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति तदङ्गं भूम्यां मा आश्रिषत् आश्लिष्टं मा भूत् श्लिषेः पुषादित्वादङ् पाकसमय तथा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मा श्रिषत् मापगच्छतु तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते तत् ईदृशामुशद्भ्यः कृत्स्न हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रात दत्तं हुतमस्तु॥३४॥

(१) वाराणसी० लिखितपु०संमतोऽयं पा० मुम्बईमु०पु० ना०। ये वाजिनं पक्वं वाजिनमश्वमश्वावयवं ये परिपश्यन्ति य ईम् ये चैनं

सन्तम् । ये च एनमश्वम् आहुः । किमाहुः सुरभिरयमश्वः अतो-
निर्हर किंचिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दःप्रकारवचनः ये च अ-
र्वतोऽश्वस्य संबन्धिनीं मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाच्ञां
काङ्क्षन्ते । उतो तेषाम् अपि च तेषां संबन्धिनी या अभिगूर्त्तिः सा
नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा देवपरोऽयं मन्त्रो व्याख्येयः ।
ये देवाः वाजिनं परिश्यन्ति पक्वम् कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा
ये च सुरभिरयमश्वोऽतो निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ।
ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते लिप्सन्ते उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न
इन्वतु । वयन्तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । य ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्त्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वाय मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षा-

---

सुरभिः शोभनोऽतो निर्हर किञ्चिदस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहु यत सुरभिः अतो देवयोग्य इति किञ्च ये नराः अस्यार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां काङ्क्षन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्त्तिः अभित उद्यमनं सङ्कल्पो नोऽस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु यदस्माभिरद्य उपालभ्य एवं स्पृहयन्ति तदा यज्ञो निर्वहत्वित्यर्थ यद्वा अयं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभि एनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्त्तिर्नः इन्वतु सङ्कल्पः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्त्तिः सङ्कल्पोऽस्मान् प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं माᳬस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

(१) यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् निरतामीक्ष्यते शृतास्र तव संचिन्धनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । मांसपचन्याः मांसस्य पचि युद्यञोरित्यकारलोपः । उखायाः यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्विव्यासेचनानि । ऊष्मण्या ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः । यानि च ऊष्मण्यानि । पिधाना । पिधानानि च चरूणां स्थालीनाम् । ये च अङ्काः अङ्कोपलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्कशब्दः । याश्च सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः वेतसमय्यः तानि सर्वाणि । परि·

(१०) वाराणसी०लिखितपु०संमतोऽयं पा०मुम्बईमु०पु०नास्ति । यत् नीक्षणं मांसपचन्याः मांसपचन्याः पचतेरधिकरणे ल्युट् मांसस्य पचि युद्यञोरित्यलोपः उखायाः स्थाल्याः यत् नीक्षणं नितरामीक्ष्यं पाकपरीक्षार्थम् । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्वथितस्य आसेचनानि यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोप आसिच्यन्तेऽस्मिन्निति आसेचनम् आसेचनसाधनानि तथा उष्मण्या उष्मन् शब्दस्य धारणार्थे यत्प्रत्ययः यानि उष्मण्यानि उष्मधारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपिधानानि तत्साधनानि तथा अङ्काः हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधनभूताः वेतसमय्यः सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः स्वधित्यादयः तानि सर्वाणि एवमश्वम् अश्वावयव परिभूषन्ति परितो भूषयन्ति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । भूष अलङ्कारे भ्वादिकः ॥ ३६ ॥

भूषन्ति । भूष अलङ्कारे । अलं कुर्वन्ति । परिरक्षन्ति वा । अश्वम् ॥ ३६ ॥

पते पदार्था अश्व परिभूषन्ति अलङ्कुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थ भूष अलङ्कारे भावादिक । एन के तानाह यत् उखाया स्थाल्या नीक्षण नितरामीक्षण पाकपरीक्षार्थ दर्शनम् । कीदृश्या उखाया मासपचन्या मास पच्यत यस्या सा मासपचनी तस्या मासपाकाधिकरणभूताया करणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३, ३, ११७ ल्युट् मासस्य पचि युडघञोरिति (काशिका० पा० ६, १, १४४) मासस्याकारलोप टिड्ढाणञिति (पा० ४, १, १५) ङीप् । तथा यूष्ण पकरसस्य आसचनानि आसिच्यन्ते यषु तानि आसेचनसाधनानि था यानि पात्राणि पद्दन्निति यूषशब्दस्य यूषन्नादेश । यानि च चरूणा मासपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि । कीदृशानि आच्छादनपात्राणि । कीदृशानि तानि ऊष्मण्या ऊष्माण धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थे यप्रत्यय आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थ । तथा अङ्का चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूना विशसनकरणभूता स्वधित्यादय । पतेऽश्व परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभिविक्त जघ्रिः । इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

(१) मा त्वाग्निः । मा त्वा हे अश्व अग्निः ध्वनयीत् ।

---

(१)अय पाठक्रम वाराणसी लिखितपु०समत मुम्बईमु०पु०ना०॥ हे अश्वपच्यमानायत्र त्वा त्वा धूमगन्धि धूमनव्याप्तोऽग्नि अल्पधूमपव्यो ना अग्नि मा ध्वनयीत् मा ध्वनयतु मा शब्द कापयत् ध्वनौ सति भाण्डभङ्ग स्यात् दह्यमान मास सिमासिमाशब्द करोत्यत एव मुच्यते नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेध इण्यन्तक्षणति ण्यन्तत्वाद् वृद्ध्यभाव किञ्च भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसयोगेन दीप्यमाना उखा

ध्वनिः शब्दकर्मा शब्दं कारयेत् कथम्भूतः धूमगन्धिः अल्पधूमावरणः मांसं हि पच्यमानं दह्यमानमल्पधूमावरणो भवति । तच्च दह्यमानं समसिमाशब्दङ्करोत्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्राजन्ती सन्दीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त ओविजी भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनष्टा विदीर्येत वा । उद्धावा दृद्धा मांसरसं तदिहोच्यते । जघ्रिः ग्रहणशीला उखा । नन्वचेतनोखा कथं गन्धाञ्जिघ्रति । उच्यते । अधिष्ठात्र्योऽत्र देवताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितम् तचात्र पुनः स्मार्यते इष्टं योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् वषट्कृतं चादानकाले । यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्त्तं ये यजामहे इत्यागूर्त्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् । तन्तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥

हे अश्व पच्यमानादवयव ! अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु नेनयतिध्वनयतीत्यादिना (पा० ३, १, ५१) ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषेध ह्म्यन्तक्षणेति (पा० ७, २, ५) वृद्ध्यभावः । कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्प

स्थाली मा अभिविक्त अभितो मा चीचलत् तापातिशयेन मा नीनशदित्यर्थः । ओविजी भयचलनयोः लुङि झलो झलीति सलोपः किम्भूता उखा जघ्रि जिघ्रन्ती गन्धग्रहणशीला घ्रा गन्धोपादाने आदृगमहनेति किप्रत्ययः । नन्वचेतनोखा कथं जिघ्रति अधिष्ठात्र्योऽत्र देवताः सन्तीत्यतस्तत्प्रतिपादितम् अत्र पुनः स्मार्यन्ते ता तादृशमश्वमिष्टं भोक्तुमिषितं वीतं होमायानीतम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यत यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतम् आप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्त्तं ये यजामहे इत्यागूर्त्या युक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् एवम्भूत देवासो देवा प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ३७ ॥

धूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति (पा० ५, ४ १३६) धूमादिकारः। किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक मा चलतु ओविजी भयचलनयोः लुङि तङि झलो झलीति (पा० ८, २, २६) सिलोपे रूपम् न माङ्योग इति (पा० ६, ४, ७४) अडभावः। कीदृशी उखा जघ्रि जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्रिः आदृगमेति (पा० ३,२, १७१) किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम्। तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु। कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्त्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

नि॒क्रम॑णं नि॒षद॑नं वि॒वर्त्त॑नं॒ यच्च॒ पड्वी॑श॒मर्व॑तः। यच्च॑ प॒पौ यच्च॑ घा॒सिं ज॒घास॒ सर्वा॒ ता ते॒ अपि॑ दे॒वेष्व॑स्तु ॥ ३८ ॥

(१)निक्रमणं निषदनम्। निक्रमणं गमनम् वसतिस्थानात्। निषदनं तत्रैव स्थितिः। विवर्तनं भ्रमणम्। यान्येतानि चेष्टितानि। यच्च पड्वीशम्। पादेषु विशतीति पड्वीशम्पादबन्ध-

(१)अयं पा०वाराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना०। निक्रमणं यत्। निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणं स्थानं नितरां सीदन्त्यस्मिन्निति निषदनं विवर्त्तनम् इतस्ततो लुण्ठनं यत्र तत् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यश्चावर्तोऽश्वस्य पड्वीशं पादबन्धनं यद्वा बन्धनं पट् तद्वन्तं प्रदेशम् अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते यद्वा क्रियापरा वा अवगन्तव्याः आलम्भसमये निग्रहणे या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः यत्र पपौ यदुदकमपि तत् यच्च घासिम् अदनीयम् तृणादिकं घासं जघास अभक्षयत् घस्लृ अदने हे अश्व ते तव ता तानि सर्वा सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु प्राप्नुवन्तु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नमुच्यते । अर्वतः अश्वस्य यच्च पपौ पीतवानुदकम् । यच्च घासिं यवसं जघास । घस्लृ अदने भक्षितवान् । सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु सन्तु तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्त्तनं विविधं वर्त्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् य च्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशम् पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लृ अदने लिट् हे अश्व । ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वा॑य॒ वास॑ उपस्तृ॒णन्त्य॑धीवा॒सं या हिर॑ण्यान्यस्मै॑ । स॒न्दान॒मर्व॑न्तं॒ पड्वी॑शं प्रि॒या दे॒वेष्वाया॑मयन्ति ॥ ३९ ॥

(१) यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञप्यमानाय वासः उपस्तृणन्ति । सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि उपस्तृ-

(१)अय पा०वाराणसी०लिखितपु०अस्ति मुम्बईमु०पु०ना० । यदश्वाय अस्मै अश्वाय संज्ञप्यमानाय अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं यत् वासः उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति स्तृञ् आच्छादने क्रैयादिकः तथा अस्मै अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि उपस्तृणन्ति तथा अर्वन्तं षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बध्वा स्थापितानि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति प्रापयन्ति ॥ ३९ ॥

णन्ति अस्मै अश्वाय । यच्च सन्दानं सन्दीयतेऽनेनेति सन्दानं शिरोबन्धनम् अर्वन्तम् अर्वते इति विभक्तिव्यत्ययः अश्वायेति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पड्वीशम्पादवासः एतानि प्रियाणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्र्यादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा॒ शूकृ॑तस्य॒ पार्ष्ण्या॑ वा॒ कश॑या वा तु॒तोद॑ । स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषो॑ अध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा सूदयामि ॥ ४० ॥

(१) यत्ते सादे । हे अश्व यत् ते तव सादे । सीदन्त्यश्वचारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्व-

---

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपुस्तकेऽस्ति । मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति । तथा हि । यत्ते सादे । हे अश्व महसा बलेन शूकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सदने गमने निमित्तभूते सति सदेर्भावे घञ् । दर्पतो गमनकृतत्वात् शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पार्ष्ण्या कशया तुतोद व्यथयति अश्वचारः यत् यस्मात् यद्वा सीदन्त्यस्मिन्नश्वचारा इति सादोऽश्वपृष्ठं यत् तव सादे स्थितोऽश्वचारः महसा महत्त्वेनान्वितः सन् शूकृतस्यानन्तरं पार्ष्ण्या कशया वा तुदति ते तव ता तानि सर्वाणि अध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा सूदयामि क्षारयामि आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः अध्वरेषु हविषः हविः आज्यादिकं स्रुचेव स्रुचा यथा सूदयति तद्वत् एकं ता इति पदं पादपूरणम् ॥ ४० ॥

ऋतुः। या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजु होम्यग्नौ ॥ ४२ ॥

(१)एकस्त्वष्टुः। एकः। अश्वस्य विशस्ता विशसिता संवत्सरः। तदुक्तम् संवत्सरस्य तेजसेति त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य तदुक्तम् सूरादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति। द्वा यन्तारा। द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ द्यावापृथिव्यौ वा भवतः। तथ ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति शेषः। एवमश्वस्य विशसितान् उक्त्वा अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह। या ते यानि तव हे अश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुथा ऋतावृत्तौ कालेकाले बन्धनानि कृणोमि करोमि। ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन जुहोमि। अग्नौ ॥ ४२॥

अश्वस्य विशस्ता विशनकर्त्ता एकः ऋतुः। कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य। ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शसस्तृच्। तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्त्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथि·

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति-मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति * तथा हि * एकस्त्वष्टुः। त्वष्टुः त्वष्टा संवत्सरः तदुक्तं "संवत्सरस्य तेजसेति" त्वष्टुरादित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य तदुक्तं 'सूरादश्वं वसवो निरतिष्ठदिति' यद्वा त्वष्टुः दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनकर्त्ता एकः एक ऋतुः ऋतूपलक्षितकालात्मा तस्यैव तस्यैव सर्वेषामपि। पर्यवसितत्वात् तथा द्वौ यन्तारौ यमितारौ अहोरात्रदेवौ द्यावापृथिव्यौ भवतः तथ ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च। एवमश्वस्य विशसितार् उक्त्वा-अथाध्वर्युः स्वकीयं कर्माह हे अश्व ते तव गात्राणां अङ्गानि हृदयादीनि ऋतुथा काले काले कृणोमि छिनद्मि सम्पादयामि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञातानुरोधेनाग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

व्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति (पा० ६, १, १२८) ह्रस्वप्रकृतिभावौ । एवमश्वस्य विशसितृयन्तृनुक्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ! ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि कृञ् वधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वां तपत् प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

(१) मा त्वा तपत् । मा त्वान्तपत् । त्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः । स हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रन्तन्वः शरीरस्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते तव । मा च ते तव गृध्नुः मांसग्रहणे गर्द्धा लुब्धः । अविशस्ता विशसने

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बईमुद्रित पुस्तके नास्ति । मा त्वा । हे अश्व त्वामपियन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं प्रियः आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतमो देहो मा तपत् तप्तं मा कार्षीत् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः त्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा अतिष्ठिपत् त्वयि चिरं स्थितानि मा कार्षीत् । स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिद्वितीत्वं गृध्नुः केवलमांसग्रहणेच्छुः अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता नि तव गात्राणि अतिहाय न्यूनातिरेकभावेण तत्तत्क्रमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्याः अव्ययम् असिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि । मन्त्र ,घसेति' च्लेर्लुक् गुणे हल्ङ्याप्भ्य इति तिपो लोपः ॥ ४३ ॥

अकुशलः। आतिहाय अतिक्रम्य। छिद्रा छिद्राणि गात्राणि असिना मिथू कः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

हे अश्व। प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तथात्मा देहः त्वा मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते। किम्भूतं त्वाम् अपियन्तम् अप्येतीत्यपियम् तम् देवलोकं गच्छन्तं अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः। किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि छित्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः। तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति (पा० ७, ४, ५) इकारे कृते द्वित्वादि। किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तकर्म त्यक्त्वा असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अपथच्छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना (पा० २, ४, ८०) च्लेर्लुक् गुणे हल्ङ्याबिति (पा० ६. १, ६८) तिपो लोपे विसर्गः। मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः। कीदृशः शमिता गृघ्नुः गृध्यतीति गृघ्नुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः अतः एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोतित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः। हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

(१)न वै। नवा उ एतदिति व्याख्यातम्। अन्यच्च हरीन्द्रा·

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति मुम्बई मुद्रित पुस्तके नास्ति। न वै। न वा उ नैव खलु एतन्म्रियसे वै एवार्थे उ अवधारणे नैवेदानीम् इतराश्वचन्मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्वश्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि न हिंसस्ये त्यर्थहिंसाया अभावात्। ननु प्रत्यक्षतः मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति चेद् उच्यते। सुगेभिः शोभनगमनसाधनैः पथिभिर्मार्गैः देवयानलक्षणैः

श्वौ ते तव । युञ्जा योजनार्हौ वोढारौ प्रतिधुरौ अभूताम् पृषती च मरुतां संबन्धिनावश्वौ प्रतिधुरावभूताम् । तदुक्तम् अश्वरथयाने युञ्जन्त्यश्वकाम्या हरी इति । एभिर्दिव्यैस्त्वं समानं लोकं संज्ञात इत्यभिप्रायः । एनमुपश्रुत्य स्वयमेव उपास्थात् उपस्थितः वाजी धुरि रासभस्य अश्विसम्बन्धिनः । रासभावश्विनोरित्यादिष्ट प्रयोजनम् ॥ ४४ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व ! त्वमेतन्नैव म्रियसे इतरा श्ववत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्य सि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगा· ते सुगेभि सुगे साधुगमनै पथि भिर्मार्गै· देवयानरूपै देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि अतो यु क्ता मदुक्ति· । कथं देवान् प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ! ते तव हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत आशंसायां भूतवच्चेति (पा० ३, ३, १३२) भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्रस्येति यास्क· (निघ० १, १५, १) तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति (निघ० १, १५, २)। युङ्क्तस्ते युञ्जौ ऋत्विग्दधृगित्यादिना (पा० ३, २, ५९) क्विन् देवान् इहेपि देवानेव प्राप्नोपि अतो युक्तैषोक्ति । कैः साधनैरिति-तत्राह ते त्वां यत् हरी एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ ते तव युञ्जा रथे युक्तौ अभूतां भविष्यत· आशसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देश· हरी इन्द्रस्येति निरुक्त तथा पृषती मरुतां वाहनभूतौ युञ्जा अभूतां युक्तो भविष्यत· । पृषत्या मरुतामिति निरुक्त युजे ऋत्विग्दधृ गित्यादिना क्विन् युजेरसमासे इति नुम् । सुपां सुलुगित्याकार । तथा रासभस्य अश्विवाहनस्य एतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमान कश्चिद्वाजी उपास्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः ।यद्वा रासभस्य भानाधुरि वर्त्मनि युक्तो वाजी अश्वम् उपस्थास्यति । देवत्व गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादय· स्वस्ववाहनानि प्रेषयन्ती त्यर्थ । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वा तानि वाहनानि वहन्ति ॥ ४४ ॥

क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (पा० ८, २, ६२) कुत्वम् युजेरसमासे इति (पा०७, १, ७१) नुम् सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) विभक्तेराल्यम् । किञ्च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्व· उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुꣳसः पुत्राँ२॥ उत विश्वापुषꣳ रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनताꣳहविष्मान् ॥ ४५ ॥

(१)इदानीं याच्ञा । सुगव्यन्नः । शोभनगव्यं नोऽस्माकं वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्व्यं शोभनाश्वञ्च करोतु । पुंसः पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यन्ते इत्यतो विशेषणं पुंस इति । उत अपि च विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं रयिन्धनं करोतु । किञ्च अनागाः अनपराधम् त्वञ्च । नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैघण्टुको वा अदितिशब्दः । अ·

---

(१) वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई० पुस्तके नास्ति तथा हि-इदानीं याच्ञा सुगव्यं नः वाजी नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनगोसमूहं कृणोतु करोतु 'बलगोरथादिति' समूहार्थे यः। तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं च करोतु । तथा पुंसः पुत्रान् पुत्र शब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो वन्ध्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकान् आत्मजान् पुमपत्यानि स्त्र्यपत्या नीत्यर्थः । उत अपि विश्वापुषः विश्वपोषणसमर्थं रयिं धनं च करोतु संहितायां दीर्घः । किञ्च अदितिरदीनोऽश्वः नोऽस्माकम् अनागास्त्वं सर्वतो निष्पापत्वं कृणोतु उक्तानां फलानां पापक्षयाभावे असम्भवदपापत्वं प्रार्थ्यते किञ्च हविष्मान् हविर्भूताश्वयवोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं बलं तेजो वा वनतां करोतु करोत्यर्थो वनतिः ॥ ४५ ॥

नागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु । किञ्च । क्षत्रं नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु । हविष्मान् । अश्वः । सर्वे अश्वावयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

इदानीं याच्ञा क्रियते । धात्री देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथादिति (पा० ४, २, ५०) यत्प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् केशाश्वेति (पा० ४, २, ४८) विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम् । तथा पुंसः पुत्रान् करोतु पुत्रशब्दाऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान् करोतु।उतापि च रयिं धनं करोतु ।कीदृशं रयिं विश्वपुषम् पुष्णाति पुषः इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः । किञ्च अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणं वा करोतु । कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् हविरस्यास्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति (पा० ५, २, ९४) मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मान् । ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत् यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधाति ॥ ४६ ॥

(१) इमा नु । षड् द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यस्तिस्र

---

(१) अयं पाठक्रमः वाराणसी० लिखितपु० अस्ति-तुम्बईमुद्रितपु० नास्ति।तथा हि । इमा नु षड्द्विपदा विराजस्तिस्रो वैश्वदे-

आग्नेय्यः। द्विपदा उत्तमा जुहोतीति श्रुतिः। नु-कम् इति नि-पातावनर्थकौ इमानि भुवनानि भूतजातानि। सीपधाम साधयाम वयम्। ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे च देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं भेषजा भेषजानि करत्करोतु। किञ्च यज्ञञ्च नोऽस्माकं तन्वञ्च शरीरञ्च आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधयतु वश्यं करोतु॥४६॥

का० (२०, ८, १२) इमा नु कमिति च द्विपदा। अयस्मयपात्रेणा-दवलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षड् द्विपदा जुहोति। कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ द्विपदाच्छन्दस्का विश्वेदेवदेवत्या आद्यपुनर्भुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः। नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि, वयं सीपधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः। किञ्च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाश-त्संख्यैश्च सहिता अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीपधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः। नीरोगाः सपुत्राः वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः॥ ४६॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरू-

व्यस्तिस्र आग्नेय्यः द्विपदा उत्तमा जुहोती ति श्रुतिः। नु कम् इत्यनर्थकौ वयम् इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि सीपधाम साधयाम साधयतेर्लुङि उत्तमबहुवचनम् अडभाव आर्षः। ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे देवाः आदित्यैर्मरुद्भिश्च सहितः सगणः इन्द्रः अस्मभ्य भेषजानि करत् करोतु यज्ञं नोऽस्माक तन्वं शरीर प्रजां च, आदित्यैः सह इन्द्रः सीपधाति साधयतु। वश्यं करोतु॥ ४६॥

ध्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छानक्षि द्युमत्तमꣳरयिं दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्ने त्वन्न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥
इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोऽध्यायः॥ २५ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (३. २५—२६) ॥ समिद्धो अञ्जन् (२९, १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र दैवे तन्मन्त्राणां विनियोगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।
अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदः। वायुश्चान्तरिक्षञ्च संनते ते मे संनमतामदः। आदित्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामदः। आपश्च वरुणश्च संनते ते मे संनमतामदः। सप्त सᳬसदो अष्टमी भूतसाधनी। सकामाँ२॥ अध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना॥ १॥

(१) इषे त्वेति भारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मा

---

(१) अत्र वाराणसीस्थिरराजकीयसंस्कृतपाठशालीयाऽत्रमा ध्यलिखितपुस्तकसमनाऽय पाठक्रम मुम्बईमुद्रितपुस्तके नास्ति। तथा हि– इष त्वेति भारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्या ग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधपितृमेधप्रवर्ग्यो पनिषत्सम्बद्धा मन्त्रा व्याख्यातास्ते इहोच्यन्ते अत्र च य यत्र सम्बद्धामन्त्रास्तेषा तदर्थत्वम्। असम्बद्धानाम् आदित्य एव" आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति" श्रुति। याज्ञवल्क्यो वा "याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति श्रुत। अविनियुक्ताना। मन्त्रा णां लैङ्गिको विनियोग लिङ्ग प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते। यो हि य मर्थ वदितु समर्थ स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते। तद्यथा अग्निश्च पृथि वी चेति। सप्त सप्ततिमन्त्रा अग्निश्च पृथिवी च सनमन सन्नति प्रह्वीभाव आनुकूल्येन प्रवृत्ति। अग्निपृथिव्यौ सम्भोगार्थ सन्नते यस्मात्तो प्रार्थयामीति। अग्निपृथिव्यौ मे मम अद अमुक सनमता अत्र णिचो लोपश्छान्दस सनमयतां वशवर्तिन कुरुतामित्यर्थ। अद इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्त चोपलक्षयति कर्मभावात्। एवमुत्तरेष्वपि योज्य वायुस्त्वान्तरिक्ष च आदित्य श्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसᳬसद परपात्मोच्यते। यस्य तव सप्त ससद सप्त ससदनानि प्रकृतानीत्येव अग्निपृथिवीवाय्वन्तरि

स्याऽग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । नामाख्यातोपसर्गनिपातजनिता वाक्यार्थाश्च । अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोमाग्निसौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा व्याख्येयाः त इहोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रस्तेषां तदेवार्षम् । असंबद्धानान्तु आदित्य एव । आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुरिति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको विनियोगः तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमन्त्रा । लिङ्गं नाम मकाशनसामर्थ्यमुच्यते । यो हि यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च पृथवी च सन्नते । सन्न नं सन्नतिः मह्वीभावः । आनुकूल्येन मवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनमते यस्मादतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो लोपश्छान्दसः । सन्नमयता वशवर्तिनङ्कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरूपादेर्विशेषनामोपलक्षणम् द्वितीयान्तं चोपलक्षयति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षञ्च

क्षादित्यद्युलोकाम्बुरुण्णान्तानि । तत्र सत ससद अष्टमी भूतसाधनी पृथिवी बभूव भूताना साधयित्री । न हि पृथिवीमन्तरेण भूताना तुत्पत्तिरस्ति ततस्त्व प्रार्थ्यसे अध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु । यद हि तैर्लभ्यते तदा मार्गा सकामा स्यु मे मम अनु *ना विशेषनामाभिप्रायमेतत् । सज्ञानं सङ्गत ज्ञान चास्तु विज्ञाना* त्मा वोच्यते । यस्य तत्र सत ससद पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च अष्टमी भूतसाधनी भूतप्रशस्तिकरी वाक् अध्वन मम सकामान् कुरु अमुना मे सज्ञानम् अस्तु ॥ १ ॥

आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च । सप्त सप्तसंसदः । परमात्मोच्यते । यस्य तत्र सप्त संसदः सप्त संसदानि प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणान्तानि । यस्य च तत्र अष्टमी बभूव भूतानां साधनी पृथिवी । नहि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति । तत्त्वं प्रार्थ्यसे । सकामान् अध्वन कुरु सकामान्मार्गान् अस्माकं कुरु । यदा हि तैर्लभ्यते तदा सकामा मार्गाः स्युः । संज्ञानश्च सङ्गतश्च ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना । विशेषनामाभिप्रायमेतत् । विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तत्र सप्तससदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च । अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूतमज्ञप्तिकरी । तन्त्वां ब्रवीमि सकामान् अध्वनः कुरु अस्माकम् संज्ञानं च । अस्तु । मे मम अमुना ॥ १ ॥

इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते कानिचिद्विनियोगानुक्ते । तेषां विवस्वान्‌ऋषिरन्यस्यानुक्ते आदित्यानीमानि यजूंषि व्याख्यायन्त इति श्रुते (बृहदारण्य५, ७ ३३) याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त इति श्रुते ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । च तस्य ऋग्गायत्र्य । सप्त ससदः आसुर्यनुष्टुप् । सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप् यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सन्नत सन्नमन सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्ति अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममाद' अमुकं सन्नमताम् सन्नमयता वशवर्त्तिन कुरुतामित्यर्थ । अद इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयान्त प्रयोज्यम् (छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति (पा० ६, ४, ५१) णिचो लोप सन्नमतामित्यत्र । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते

ममामुकं सन्नमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च वरुणश्च सन्नते ते म० ॥ परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् ! यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञानात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु अमुना सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

यथेमां वाचं॑ कल्याणीमावदा॑नि जने॑भ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्या॑ शूद्राय चार्या॑य च स्वाय चार॑णाय । प्रियो दे॑वानां दक्षि॑णायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृ॑ध्यतामुप॑ मादो न॑मतु ॥ २ ॥

(१) यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीम्

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा यथेमाम्।यथा अहम् इमां कल्याणीम् अनुद्वेगकरीं वाच दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् मावदानि जनेभ्योऽर्थाय के ते जना इत्याह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वाय आत्मीयाय अरणाय चारणोऽपगतोदकःपर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र सम्बध्यते प्रियो देवानाम् अवसानरहिता अनुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथायोगादत्र तथाशब्दोऽध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण अहं देवानां प्रियो भूयासम् दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इह अस्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अयं मे कामः समृध्यताम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा ग्रा-

अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् । आवदानि । जनेभ्यो ऽर्याय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्याम् ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्याय च अर्यो वैश्यः । स्वाय चात्मीयाय च अरणाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र संबध्यते ॥ प्रियो देवानाम् । अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दो ऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् । दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम् अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलाभकामः अस्मै मे समृध्यताम् । किं च उप मा अदः नमतु । अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि । केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः । शत्रुरिति वा॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा ।यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देवदत्तादि मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

मलाभकामोऽसौ समृध्यतां । किञ्च अदो मामुपनमतु । अद इति इष्ट उच्यते । तद्यथा उपनमतु मां प्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

बृह॑स्पते॒ अति॒ यद॒र्यो अर्हा॑द् द्यु॒मद्वि॒भाति॒ क्रतु॑मज्जने॑षु । यद् दी॒दय॒च्छव॑स ऋतप्रजात तद॒स्मासु॒ द्रवि॑णं धेहि चि॒त्रम् । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि॒ बृह॒स्पत॑ये त्वा । ए॒ष ते॒ योनि॒र्बृह॒स्पत॑ये त्वा ॥ ३ ॥

(१) बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा बृहस्पतिर्देवतया ग्रहो गृह्यते गृत्समदस्यार्षम् बृहस्पतेर्वा । हे बृहस्पते । अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्य ईश्वरः अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । अर्हात् पूजयेत् । यच्च द्युमद्विभाति । द्युमत् द्युतिमत् विभाति भासते । क्रतुमज्जनेषु । यच्च क्रतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्त्तते यत् दीदयत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा बलेन । रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीत्यभिप्रायः । हे ऋतप्रजात ऋतात्सत्यादविनाशिनः प्रजायत इति ऋतप्रजातः तत्संबुद्धौ हे ऋतप्रजात तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय चित्रं नानारूपम् । उपयामगृहीतोसि बृहस्पतये त्वा । एष ते योनि-

---

(१) अत्र वाराणसी लि० पु० संमतोऽय पाठक्रम- मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा हे बृहस्पते अति बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा बृहस्पतिर्देवत्यया ग्रहो गृह्यते बृहस्पतेरेवार्षं हे बृहस्पते अर्य ईश्वरः यर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः स्वामी यत् द्रविणं धनम् अति अर्हात् अतिशयेन पूजयेत् । यत् जनेषु विभाति भासते कीदृशं धनं द्युमत् द्युतिमत् क्रतुमत् यज्ञवच्च यच्च धनं शवसा बलेन दीदयत् दीप्यते रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीति भावः । ऋताद् सत्यात् अविनाशिनस्तत्त्वात्प्रजायते इति ऋतप्रजातः तस्य सबम्बोधनं हे ऋतप्रजात तत् चित्र नानाविध द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय उपयाम एष ते स्थापय उपयाम एष ते स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

बृहस्पतये त्वा। स्थापनमन्त्रः॥ ३॥

ग्रहदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समदृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणे ऽस्या सोपयामाया विनियोगः ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात! ब्रह्मण सकाशात् प्रजात प्रकृष्ट जात जन्म यस्य ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक! चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः। तत्किम् अर्य्यः स्वामी यद्धनमर्हति अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) आडागमः अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति (पा० ३, १, १०३) अर्य्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः। यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते। कीदृशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिव उत्वेति (पा० ६, १, १३१) उकारः। क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञा क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः। यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगतिहिंसादानेषु अस्माण्णिजन्ताल्लुङि रूपम् अडभाव आर्षः॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि। स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि॥ ३॥

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबा सोमꣳ शतक्रतो। विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम्॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते। एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते॥ ४॥

(१) इन्द्र गोमन्। द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा इन्द्र गोमन्। द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां इन्द्राय गोमते ग्रहो गृह्यते गोसव आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा हे इन्द्र हे गोमन् गोमन् गोभिः धेनुभिः सयुक्त स्तुतिभिर्वा इह यज्ञे आयाहि आगच्छ आगत्य च हे शतक्रतो बहुकर्मन् सोमं पिब। किम्भूतं सोमं विद्यद्भिः ग्रावभिः सुतम् अभिषुतम् विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः ते। दो अवखण्डने। अस्य शतरि विद्यन्त इति रूपम्। उप०। गोमते इन्द्राय त्वा गृह्णामि सादयति एष ते॥ ४॥

ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे इन्द्र गोमन् । गोभिः संयुक्त । स्तुतिभिर्वा । इह यज्ञे आयाहि आगच्छ एत्य च पिब सोमम् हे शतक्रतो बहुकर्मन् कथंभूतं सोमम् विद्यभिर्ग्रावभिः सुतम् दो अवखण्डने । अस्य शतरि वियन्त इति रूपम् तैः विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयाद्भिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् ॥ उपयामगृहीतो ऽसीन्द्राय त्वा गोमते गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

द्वे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ ! रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रह ग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो ! हे इन्द्र ! हे गोमन् ! गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिब द्व्यचोऽतस्तिङ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छ्यन् शतरि ओतः श्यनीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोपः ॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन् पिबा सोमं॑ शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

(१) इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आगच्छ हे वृत्रहन् । वृत्रस्य हन्तः एत्य च सोमम्पिब हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । प्राग्रासंयुतैर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा इन्द्रायाहि हे इन्द्र हे वृत्रहन् हे शतक्रतो त्वम् आयाहि । सत्यं च सोमं पिब किंसोमं । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः ग्रावभिः सुतम् । उप० ॥ ५ ॥

ग्रावभिः सुतमभिषुतम् उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे वृत्रहन् । हे शतक्रतो । हे इन्द्र । त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गोः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

(१) ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्रीत्रिष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तन एव ऋषिः । ऋतावानं सत्यव्रतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् ऋतस्य वा । उदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिषः पतिमधिपतिम् । अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम् अक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रद्युराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसी वनिपौ वाच्याविति (पा० ५, २, १०९ वा० २) अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा ऋतावानम्। तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचःगायत्रीत्रिष्टुप्गायत्र्यः अधस्तन एव ऋषिः। वयं वैश्वानरम् ईमहे याचामहे यज्ञसमाप्तिमिति शेषः सामर्थ्यात् । किं वैश्वानरम् ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा । ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिषः पतिम अजस्रम् अनुपक्षीणं घर्मम अपक्षरणं दीप्तं वा ॥ ६ ॥

ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् जसु हिंसायाम नमिकम्पीति (पा० ३, २ १६७) रप्रत्ययः घर्मं घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया० वैश्वानराय त्वा गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा । एषते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

(१) वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः हि कमिति निपातसमाहारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽरणितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभिविपश्यति । यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्च वैश्वानरः यतते स्पर्द्धते सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना । उपयामेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरस्यातस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना हि कम् इति । निपातद्वयमनर्थकम् । यः भुवनानां भूतजातानाम् अभिश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारकसामर्थ्यात् राजा दीप्तिश्च यश्च इतोऽरणितो जातः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे अभिपश्यति यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः सूर्येण सह यतते स्पर्द्धते उपयाम० ॥ ७ ॥

मयेम। कं निपातः पादपूरणः। हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽग्नेः जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः। कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा। भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः कर्मणि क्विप्। उप० एष ते उक्ते॥ ७॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः। अग्निरुक्थेन वाहसा॥ उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वा। एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा॥ ८॥

(१) वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये अवनाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतः दूरात्। यो हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादित्यभिप्रायः। केन आप्रयातु। उक्थेन स्तोमेन। वाहसा वाहनभूतेन। अन्यत्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते। वाहिष्ठो वाहना स्तोम इति। उपयामेति समानम्॥ ८॥

गायत्री। नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानर आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुवं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम्। उप० एष० उक्ते॥ ८॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः। त-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा वैश्वानरो नः। वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्माकम् ऊतये अवनाय पालनाय परावतो दूरतः आप्रयातु यो हि दूरादागच्छति स समीपादागच्छत्येवेति भावः। केन आयातु वाहसा वाहनभूतेन। उक्थेन स्तोमेन अन्यत्रापि स्तोमो वाहनमित्युच्यते। वाहिष्ठो वाहनानां स्तोम इति। उपयाम०॥ ८॥

मीमहे महागयम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा व-
र्चसे एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

(१) अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् ।
ऋषिरुक्तः। यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् पवमानः। इत-
श्चेतश्च गच्छन्। पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः। चत्वारो व-
र्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः। तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति।
पुरोहितः। पुर एनन्दधति यज्ञं कुर्वाणाः। तम् ईमहे याचाम-
हे। महागयम् महान्तं गृहम्। महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धन
म् उपयामगृहीतो ऽस्यग्नये त्वा वर्चस इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक्। महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे याचयामः। तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा। पवमानः पव गतौ पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति पवमानः। पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि। एष० ॥ ९ ॥

महाँ२॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु।
हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि। उपयामगृहीतोऽसि

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु० नास्ति। तद्यथा अग्निर्ऋषिः आग्नेयी गायत्री पुरोरुक्। ऋषिरुक्तः। ईदृशो ऽग्निः तं वयम् ईमहे याचामहे। कीदृशोऽग्निः ऋषि मन्त्राणां द्रष्टा पवमानः इतस्ततो गच्छन्। पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः। चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः। तेषां हि यज्ञाधिकारोऽस्ति पुरोहितः पुर एनं दधति यज्ञ कुर्वाणाः तम् ईमहे। कीदृशं तं महागयम्। महान्तं गृहं महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम्। उप०। वर्चसेऽग्नये ॥ ९ ॥

महेन्द्राय त्वा। एष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

(१)महाँ इन्द्रः। माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री। उक्तमार्षम्। महान् इन्द्रः वज्रहस्तः। षोडशी। पञ्च प्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशम् एतल्लिङ्गं यस्य स षोडशीन्द्रः। पञ्चदशो वा वज्रश्चेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य। शर्म शरणं यच्छतु ददातु। हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम्। यश्चास्मान् द्वेष्टि तञ्च हन्तु। यं च वयं द्विष्मः तञ्च हन्तु। उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठदृष्टा। पुरोरुक्। इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वास्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु अर्श्नो यद्वं पुमान् पाप्मेत्यमरः (१, १, १३१)। कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः। वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः। षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥ उप० एष उक्ते ॥ १० ॥

तं वो॑ द॒स्ममृ॑ती॒षहं॒ वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः। अ॒भि व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नव॒ इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ ११ ॥

(२) तं वः ऐन्द्री बृहती। जपस्वाध्यायादिषु विनियो-

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु०पु० नास्ति तद्यथा महाँ इन्द्रः। माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री उक्तमार्षम्। इन्द्रः शर्म शरणं यच्छतु ददातु योऽस्मान् द्वेष्टि तं पाप्मानं पापरूपं हन्तु यद्वा पाप्मानं ब्रह्महत्यादिपापं हन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु। किम् इन्द्रः महान् वज्रहस्तः षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशमेतल्लिङ्गं यस्य स षोडशी। उपयाम०-महेन्द्राय० ॥ १० ॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि० पु० संमतः मुम्बईमु०पु०

गः । आदित्यस्यार्षम् याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे ऋत्विग्यजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः । नवामहे । णु स्तुतौ अभिष्टुमः किमर्थम् । वः युष्मभ्यं दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम् प्रियवादिनं कार्यसाधनञ्च । ऋतीषहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं सहत इत्यृतीषाट् तमृतीषहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । वसोर्वासयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अन्धसः अध्यायनीयस्य चान्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् कथमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थीयः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसराण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्सु । धेनवः । यथा नवप्रसूता धेनवः दिनेषु अतिहार्द्दात् वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः एवं वयमप्यति सौहार्देनेन्द्रङ्गीर्भिर्नवामह इति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः ! तमिन्द्रं

नास्ति तद्यथा तं वः । ऐन्द्री बृहती जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः । आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे ऋत्विक् यजमानाः वयं तम् इन्द्रं वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं गीर्भिः वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः अभिवामहे णु स्तुतौ अभिष्टुमः किंभूतम् इन्द्रं दस्मं दर्शनीयं प्रियवादिनं कार्यसाधनं च ऋतीषहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं सहते इति ऋतीषाट् तम् ऋतीसहम् । वसोः वासयितुः सोमस्य स्वकीयेन एकदेशेन मदानं माद्यन्तम् अन्धसोऽन्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् । कमिव नवामहे स्वसरेषु स्वयमेव सरति गावो येषु तानि स्वसराणि अहानि तेषु धेनवः वत्सं नववत्समिव न इवार्थे यथा नवप्रसूता धेनवो दिनेषु अतिस्नेहाद्वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः । स्मरन्ति तथा वयमप्यतिसौहृदेनेन्द्रं गीर्भिः नवामह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दसि दर्शने मप्रत्ययः । ऋतीषहम् ऋ गतौ क्तिन्प्रत्ययः ऋत्या गत्या सहते‌ऽभिभवति शत्रूनिति ऋतिषट् तम् पूर्वपदात्संज्ञायाम् इति (पा० ८, ३, १०६) षत्वम् संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसो ऽन्नस्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् दिव् स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातोः शानच् व्यत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसा तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैः आह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

(१) यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् हे उद्गातः यत् वाहिष्ठं वोढृतमं बृहत्साम तत् अग्नये अर्याय अर्चगाय । ततो दृष्ट्वाग्निं ब्रूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने । महिषीव त्वद्रयिः महिषी प्रथमविन्ना । यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति ॥ अथवा । महिषी यथा सर्वान् भोगान् उदीरते उत्क्षिप-

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु० नास्ति । तद्यथा यद्वाहिष्ठम् आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः यद्वाहिष्ठं वोढृतमं बृहत्साम तत् अग्नयेऽर्याय अर्चगायं ततो दृष्ट्वाऽग्निं ब्रूहि हे विभावसो विभूतधन अग्ने त्वत् त्वत्तः रयिः धनम् उदीरते उत्तिष्ठति प्रियसुखात्मिका भवति का इव महिषीव महिषी प्रथमविन्ना पत्नी धर्मार्थकामात्मिका यथोत्तिष्ठति यद्वा महिषी यथा सर्वान् भोगान् उदीरते क्षिपति उदीर्तें इति पक्षवचनेन परिणामः । त्वत्तः वाजा अन्नानि च उदीरते उद्गच्छति परोपकाराय ॥ १२ ॥

ति परोपकाराय । एवं त्वत्तो रयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अन्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप्वसुयुदृष्टा । हे उद्गातः ! अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्चगाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ वहेर्ण्यन्तात् तृच् अत्यन्तं वाहयितृ वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्ठनाविति (पा० ५, ३, ५५) अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति (पा० ५,३, ५९) इष्ठनि परे तुरिष्ठेमेयः स्विति (पा० ५, ४, १५४) च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो ! विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने ! रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् (पा० ७, १, ४,) । तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति । यद्वा त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एह्यू षु ब्रवा॑णि॒ तेऽग्न॑ इ॒त्थेत॑रा॒ गिर॑ः । ए॒भिर्व॑र्धास॒ इन्दु॑भिः ॥ १३ ॥

(१) एहि । आग्नेयी गायत्री । अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह सम्बोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः । को हेतुरिति चेत् । सुब्रवाणि साधुब्रवाणि ते तव हे भगवन्नग्ने । इत्थेतराः इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्ग्रथिताः इतराः स्तु-

---

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । एहि आग्नेयी गायत्री अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह सं बोध्यते एहि आगच्छ उकारोऽनर्थकः को हेतुरिति चेत् हे अग्ने ते तव इत्थ इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकमरूपैर्ग्रथिता इतराः अन्याः स्तुतिलक्षणा गिरोऽहं सुब्रवाणि सुष्ठु वदामि एभिः इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैः त्वं वर्द्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

तिलक्षणाः गिरो वाचः। यद्वा इत्थमुद्वावृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते। हेतुं न्यस्यति। एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिपुतैः सोमैः त्वं वर्द्धसे वर्द्धस्व ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने! त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुञ्जि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः। इत्थ इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु प्रवाणि सुतरां वदानि प्रभो लोट्। किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते हविः।
संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥१४॥

(१) ऋतवस्ते। यजमानेनाग्निरुच्यते। अनया बृहत्या। ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु। मासाश्च ते हविः रक्षन्तु। संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु नः इति निपातोऽनर्थकः। प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह। नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ९, ८, ११, ८ वर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात्। हे अग्ने! ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः, पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु। संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

---

(१) ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु मासाश्च ते तव हविः रक्षन्तु संवत्सरं तव यज्ञं दधातु पुष्णातु नः इति निपातोऽनर्थकः यजमान आत्मानमाह नोऽस्माकं प्रजां परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उपह्वरे गिरीणाᳬं सङ्गमे च नदीनाम् धिया विप्रो अजायत ॥ १९ ॥

(२) उपह्वरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः । उपह्वरे गह्वरे गिरीणां पर्वतानाम् प्रसिद्धमेतत् । एकाहीनसत्राणि क्रियन्तामित्यनया । धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी सोमः अजायत । जगत् धारयितुमिच्छन् ॥ १९ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः जनेर्लङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्य्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिवि सद्भूम्याददे । उग्रᳬं शर्म महि श्रवः ॥ २६ ॥

(१) उच्चा ते । व्यवहितपदमायो मन्त्रः हे सोम ते तव

---

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा। उपह्वरे। चतस्रो गायत्र्यः सौयः। गिरीणाम् उपह्वरे निकटे नदीनां सङ्गमे च एकाहीनसत्राणि क्रियन्तां नित्यम् । अनया धिया बुद्ध्या विप्रो मेधावी सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन्॥१५॥

(२) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा। उच्चा ते हे सोम ते तव अन्धसः आधानीयात् रसात् जातम् उत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चा उच्चैः दिवि द्युलोके सत् विद्यमानं पश्चाद् भूमिः आददे । गृहीतवती किं तद् द्युलोकस्थानं भूतिराददे उग्रमुद्गूर्णं महत् चौरादिभिरनाधृष्यं शर्म । शरणं गृहं महि महत् श्रवः श्रवणीयं धनं च पश्चाद्धुतिपरिणामोद्घाटनमेतत् तत्कृतमाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमौ अन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपेणेति
[illegible] ॥ १६ ॥

अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात्। जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चा उच्चैः। दिविसत्। द्युलोके विद्यमानम् पश्चात् भूमिः आददे गृहीतवती। किं तत् द्युलोकमात्रं भूमिराददे। उग्रम् उद्गूर्णं महाचौरादिभिरनाधृष्यम् शर्म शरणं गृहम् महिश्रवः महच्च श्रवणीयं धनम्। पश्चाद्धुतिपरिणामोद्घाटनमात्रमेवत् कृतम् यथाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपेणेति पञ्चधाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः। हे सोम। ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः। किं तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह। उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं। महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः। स यथा। हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः॥ १६ ॥

स न॒ इन्द्रा॑य॒ यज्य॑वे॒ वरु॑णाय म॒रुद्भ्यः॑ वरि॒वो॒वि॒त्परि॑स्रव ॥ १७ ॥

(१) स नः। यस्त्वं वरिवोवित्। वरिवोधनम्। तद्विन्दति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा। स नः। यस्त्वं वरिवोधनं विन्दति वेत्ति वा स त्वं नोऽस्माकं यज्ञं यज्यवे यष्टव्याय इन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्चार्थाय परिस्रव परिक्षर अथवा स त्वं नः यज्ञं यज्यवे इन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च परिस्रव वरिवोविदिति एतेषां विशेषणं कृतविभक्तिव्यत्ययं गृह्यते वरिवोविद्भ्यः। धनविद्भ्यः क्रियाविशेषणं वा एतेभ्यो देवेभ्यस्तथा परिस्रव यथा वरिवोविद् भवति ॥ १७ ॥

हे सोम ! स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर रसरूपो मूर्त्याहुतिर्न्वेहीत्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै मरुत्वाय इदं मरुतां विशेषणम् यज्युभ्य इति मरुताम् । कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

(१) एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि द्युम्नानि धनानि । अर्य ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं ददान्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । सिषासन्तः । षणु दाने । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयन्धनानि वनामहे सम्भुञ्ज्महे ॥ १८ ॥

अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे । कीदृशा वयं सिषासन्तः षणु दाने सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः जनसनखनां सञ्झलोरिति (पा० ६, ४, ४२) आत्वम् सन्यत इति (पा० ७, ४, ७९) अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । एना विश्वानि अर्यः । ईश्वरः सोमः मानुषाणां सम्बन्धीनि एना एनानि विश्वानि सर्वाणि द्युम्नानि धनानि स्म आदाय अस्मभ्यं ददात्विति शेषः तानि च सोमदत्तानि सिषासन्तः षणु दाने अस्य सनि अनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे सम्भुञ्ज्महे ॥ १८ ॥

अनु॑ वी॒रैरनु॑ पुष्यास्म॒ गोभि॒रन्वश्वै॒रनु॒ सर्वे॑ण पु॒ष्टैः। अनु॒ द्विप॒दानु॒ चतु॑ष्पदा व॒यं दे॒वा नो॑ य॒ज्ञमृ॑तु॒था न॑यन्तु ॥ १९ ॥

(१) किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह। अनुवीरैः। आशीर्देवता त्रिष्टुप्। अनुपुष्यास्म वीरैः वयम् अनुपुष्यास्म च गोभिः वयम्। अन्वश्वैः अनुपुष्यास्म च वयमश्वैः। अनुसर्वेण पुष्टैः। अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः। अनुद्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं द्विपदा द्विपादेन अनुपुष्यास्म च चतुष्पादेन। किञ्च। देवाः नो ऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले नयन्तु ॥ १९ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा। वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् गोभिः धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्वैरनुपुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म। द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति (पा० ४, १, ८,) अन्तलोपः पादः पदिति (पा० ६, ४, १३०) पदादेशः। किञ्च ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले देवा नोऽस्माकं यज्ञ नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा। अनुवीरैः। आशीर्देवी त्रिष्टुप् वय वीरैः अनुपुष्यास्म गोभिः अनुपुष्यास्म अश्वैः अनुपुष्यास्म सर्वेण पुष्टैः पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः। सर्वेण पुष्टेन अनुपुष्यास्म द्विपदा द्विपदेन अनुपुष्यास्म चतुष्पदा चतुष्पदेन च अनुपुष्यास्म पुष्टा भूयास्म किञ्च देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ नयन्तु॥१९॥

अग्ने पत्नीरिहावंह देवानांमुशतीरुपं । त्वष्टांरꣳ सोमंपीतये ॥ २० ॥

(१) अग्ने पत्नीः इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने देवानां पत्नीः इहास्मिन् पक्षे उपावह आगमय कथंभूताः उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारञ्च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने ! देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः उशतीः हविः कामयमानाः वशेः शत्रन्तात् उगितः इति (पा० ४, १६) ङीप् । किञ्च सोमपीतये सोमापानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृंणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबं ऋतुनां । त्वꣳ हि रंत्नधा असिं ॥ २१ ॥

(२) अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये ।

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्या अग्निष्टोमे आद्या गायत्री देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता हे अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे उपावह आगमय किम्भूताः उशतीः । अस्मान् कामयमानः त्वष्टारं च उपावह किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । अभियज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति हे ग्नावः ग्नाः पत्न्यः विद्यन्ते यस्य स ग्नावान् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वं हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञम् अभिगृणीहि

नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवता ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि यज्ञं नोऽस्मत्संबन्धिनम् । हे ग्रावः । ग्राः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्सबोधनं हे ग्रावः । मतुवसोः र सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । हे नेष्टः पिब च ऋतुना का लेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे इति चेत् । तत्राह । त्वं हि रत्नधा असि । यस्मात्त्वमेव रमणीयानान्धनानां दाता सि ॥ २१ ॥

हे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्रा पत्न्योऽस्य सन्तीति ग्रावा तदस्यास्तीति (पा० ५ २, ९४) मतु प् । मादुपधाया इति (पा० ८, २, ९) वत्वम् तस्य सम्बोधन हे ग्राव पत्नीवन् ! हे नेष्ट ! नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गृ श ब्दे प्रयादित्वात् श्ना ई हल्यघोरिति (पा० ६, ४ ११३) तस्ये कार प्वादीना ह्रस्व इति (पा० ७, ३, ८०) धातोर्ह्रस्व । किञ्च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेष । हि यस्मात् त्व रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधा रमणीयधनानां दातासि ॥२१॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रा दृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

(१) द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमग्नि । द्रविणो

स्तुहि ऋतुना कालेन सह पिब च हि यत त्वं रत्नधा रमणीयानां धानानां दाता असि ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा। द्राविणादा ऋत्विज उच्यन्त अयमग्नि द्रविणोदा धनस्य बलस्य च वा दाता द्रविणस् शब्द सकारान्तो धनपर्याय । पिपीषति पातुमिच्छति पिबते सनि ईकारादेश सोममिति शेष अतो यूय जुहोत जुहुत प्रतिष्ठत च कर्मसु किञ्च नेष्ट्रात् नेष्टुरिद नेष्ट्र नेष्ट्रियाद् धिष्ण्यात् ऋतुभि काले सह सोम मिष्यत । पुन पुन पिबत ॥ २२ ॥

दाः । धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीषति पातुमिच्छति पिबतः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवंशब्दतो ब्रवीमि । हे ऋत्विजः । जुहोत मच तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मगु क्रिश्च । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यते पुनःपुनः पिबत ॥ २२ ॥

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणो दाः धनदातारित पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीङ् पानेऽस्मादिच्छायां सन्प्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः । यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तातनपिति (पा० ७, १, ४५) तबादेशः कर्म सूपृक्ता भवतेत्यर्थः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्धभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इष गतौ दिवादिरयात् श्यन् लोट् ॥ २२ ॥

. तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमꣳ सुमना अस्य पाहि । अस्मिन् यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

(१) तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया । हे इन्द्र यतः तवायं माध्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्यमानः त्वम् आ इहि आगच्छ । कथंभूतः । अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अवरेणाश्रितः । एत्य च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । तवायम् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया हे इन्द्र अयं तव सोमः माध्यन्दिनीयः अतः त्वम् अर्वाङ् अर्वागञ्चनः एहि आगच्छ आगत्य च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् । अस्य सोमस्य भागं संगृह्य सुमना भूत्वा पाहि पिब पीत्वा च अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आनिषद्य अधिष्ठानं कृत्वा इन्दुं सोमं जठरे दधिष्व धारय ॥ २३ ॥

सोमभागं गृहाण संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि पिब । पीत्वा च । अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि निषद्य अवस्थानं कृत्वा दधिष्व धारयस्व इमं जठरे इन्दुं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे इन्द्र ! तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् । कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किञ्च अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् च अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अमेवं नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन । अथा मदस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ २४ ॥

(१) अमेव नः । देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते । जगती तार्तीयसवनीया याज्या । अमाशब्दो गृहवचनः । यथा

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु०पु० नास्ति। तद्यथा। अमेव नः। देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते जगती तार्तीयसवनीया यज्या अमाशब्दो गृहवचनः अमा इव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे सुहवाः स्वाह्वाना देवपत्न्यः आगन्त न आगच्छत हिः पादपूरणः आगत्य च बर्हिषि निसदतन निषीदत उपविशत निषद्य अरणिष्टन रतिं कुरुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः। एवमुपविष्टासु देवपत्नीषु अथ हे त्वष्टः अन्धस्य सोमस्य स्वमंशं जुजुषाणः सेवमानः मन्दस्व तृप्यस्व किं त्वं देवेभिर्देवै जनिभिः जननहेतुभूताभिर्देवपत्नीभिः सुमद्गणः शोभमान मदा देवास्तेषां स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः सुमदो गणाश्च यस्य ॥ २४ ॥

गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः । आगत्य च निबर्हिंषि सदतन निषीदत उपविशत बर्हिषि । निषद्य च रणिष्टन रतिं कुरुत । आदित्यासुपविष्टासु देवपत्नीषु । अथ मन्दस्व तृप्यस्व जुजुषाणः सेवमानः । अन्धसः सोमस्य स्वमंशम् हे त्वष्टः देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन् शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणाञ्च गणः यस्य स सुमद्गणः ॥ २४ ॥

त्वष्ट्रदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः ! यूयमागन्तन आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद गतौ रणिष्टन रण शब्दे अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्तां कुरुतेत्यर्थः तप्तनप्तनेति (पा० ७, १, ४५) सर्वत्र तनवित्यादेशः । कीदृश्यो यूयं सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एव देवपत्नीरुक्त्वाथ त्वष्टारमाह हे त्वष्टः ! त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु मन्दस्व तृप्यस्वेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः श्लुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः क्विप् सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादि॑ष्ठया॒ मदि॑ष्ठया॒ पव॑स्व सोम॒ धार॑या ।
इन्द्रा॑य॒ पात॑वे सु॒तः ॥ २५ ॥

(१) स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपा-

---

(१) अत्रायं पाठक्रमः वाराणसी० लि०पु० संमतः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ जपादिषु

दिषु विनियोग उक्तश्च । रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्क्ष- रति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्ठयाद्याभिः पवमानः स उच्यते । स्वादिष्ठया स्वादुतमया पवस्व दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति गच्छ हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिबतु इत्य नेनाभिप्रायेण सुतः अभिषुतो ऽस्माभिः ॥ २५ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम ! धारया धृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद् द्रोणकलशं प्रति गच्छ । कीदृशया धारया स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्या सा स्वा दवती स्वादिष्ठा तया विन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) इष्ठनि म तुपा लुक् स्वादुतमया । मदिष्ठया मदयति मदायत्री अत्यन्त म दयित्री मदिष्ठा तया इष्ठनि तुरिष्ठेमेय स्विति (पा० ६, ४, १५४) तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातु त्व सुताऽभिषुता ऽसि अस्माभिरता धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

(१) रक्षोहा विश्वचर्षणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा'

विनियोग उक्त च ' रसीभूतो यदा सोम पवित्रात् क्षरति ग्रहम् । ऋग्भि स्वादिष्ठयाद्याभि पवमान स उच्यते " । हे सोम स्वादि ष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया मदयितृतमया धारया पवस्व दशाप वित्रात् द्रोणकलश प्रतिगच्छ यस्त्व इन्द्राय पातवे पातुमिन्द्र त्वा पिबतु इति अभिप्रायेण सुत अभिषुतोऽस्माभि ॥ २५ ॥

(१) अत्राय पाठक्रम वाराणसी० लि०पु० समत मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । रक्षोहा । अयमेव सोम' रक्षोहा रक्षसा हन्ता विश्व चर्षणि॰ सर्वस्य जगतो द्रष्टा योनि स्थानम् । अभि आसदत् आभिमु

रक्षसामपहन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथार्हम्मति आभि आसदत् आभिमुख्येन सन्तः सीदति वा । किमभ्यासदत् योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते । अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम् । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम् द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् । सधस्थं सहस्थानलक्षणम् सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

(१) अम्बरांबरसभूमितवर्षे श्रावणासितमनोभवघस्रे ।
भूधराधिशिवपत्तनकृत्यमेतन्माष्यमलिखत् मनुसूनुः ॥ १ ॥
शिरसि चन्द्रकलाप्रतिभासितः सजलनीरदकान्तगलोऽनिशम् ।
घनविरामसितांशुसमप्रभोऽवतु रमापरिरम्भणसादरः ॥ २ ॥
इमं ग्रन्थं व्यधीयानं नृसिंहोऽव्याद्रमायुतः ।

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रक्षोहा विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा ।

श्येन सीदति किम्भूतं योनिं अयोहतम् अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णं सोमभाजनीकृते अय इत्यत्र सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । योनिसामान्याधिकरण्यात् । किंनामानं योनिं द्रोणे अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः द्रोणकलशलक्षणं सधस्थं सहस्थानलक्षणं सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति मन्त्रभाष्ये षड्विंशोऽध्यायः २६ ॥

(१) अत्र सार्धश्लोकद्वयं वाराणसी० पुस्तके ऽधिकमस्ति ।

क्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः। विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः। तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोप अयसा लोहेन हतमुत्कीर्णम् धाव्या हृत्वा तक्ष्णा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः। तथा सधस्थं सह सार्धं, तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः सुपि स्थ इति (पा० ३, २, ४, कप्रत्ययः। आतो लोप इति (पा० ६,४,६४) आलोपः सध मादस्थयोश्छन्दसीति (पा० ६,३,९६) सहस्य सधादेशः। असदत् पुषादीति (पा० ६, १, ५५) लुङि च्ले रङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति (पा० ३, ४, ६) लडर्थे लुङ्॥२६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अनुक्रमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः॥ २६॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समा॑स्त्वाग्न ऋ॒तवो॑ वर्धयन्तु संवत्स॒रा ऋष॑यो॒ यानि॑ स॒त्या । सं दि॒व्येन॑ दीदिहि रोच॒नेन॒ विश्वा॒ आभा॑हि प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥ १ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राकृपीवोन्नाया ऋषिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने ऋतवश्च वर्द्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सप्त ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो वा प्राणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षाः मन्त्राः त्वां वर्द्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्द्धमानः । सन्दिव्येन दीदिहि रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीप्त्या । किञ्च विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं

(१) समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्युक्ते पच्यमानाः सामिधेन्यो नवत्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः प्राकृपीवोन्नाया ऋषिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इत्युपादानात् । अग्ने समाः ऋतवः संवत्सराः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्याःसत्यानि आर्षो मन्त्रः त्वां वर्द्धयन्तु । त्वमप्येतैर्वर्ध्यमानः दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीप्त्या संदीदिहि संदीप्यस्व विश्वाः सर्वाः चतस्रः प्रदिशः आभाहि दीपय ॥ १ ॥

सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमातिजिच भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव । किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किं कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्ने अधिधारया रयिं मा त्वा निक्रन् पूर्वचितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४ ॥

(१) इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्ने अधिधारय रयिम् उपरि निक्षिप्तधनम् । किञ्च । मा त्वां निक्रन्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्वं ये अग्निञ्चितवन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येऽन्योन्यजन्मानि । नीचैः कुर्वन्ति । किञ्च । क्षत्रम् । हे अग्ने सुयमं साधु यन्तृ अस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमानः सद्गुपसदनं करोत्यग्नेः वर्द्धतान्ते तव । अनिष्टृतः । स्तृ हिंसायाम् अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानाम् अस्माकं हे अग्ने रयिं धनम् अधिधारय उपरि निक्षिप किञ्च पूर्वचितः पूर्वं ये अग्निं चितवन्तः निकारिणे ज्ञानकर्मसमुच्चयेन नितरांकरणशीलाः त्वा मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु किञ्च हे अग्ने क्षत्रं ते तुभ्यं तव सुयमं साधुयन्तृ अस्तु । ते तव उपसत्ता यजमानः अनिष्टृत स्तृ हिंसायाम् । अनुपहिंसितः सन् वर्द्धताम् ॥ ४ ॥

नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्त्वित्यर्थः करोतेः शपि लुते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने ! क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्दुःसुष्विति (पा ३, ३, १२६) सुपूर्वाद् यमेः खल् । किञ्च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्त्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपाहिंसितः सन् वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्षत्रेणा॑ग्ने स्वायुः सꣳर॑भस्व मि॒त्रेणा॑ग्ने मित्र॒धेये॑ यतस्व । स॒जा॒तानां॑ मध्यम॒स्था ए॑धि राज्ञा॑मग्ने वि॒ह॒व्यो॑ दीदिही॒ह ॥ ५ ॥

(१) क्षत्रेणाग्ने । क्षत्रेण सम्पाद्यात्मानम् हे अग्ने । स्वायुः साध्वायुः सन् संरभस्व यज्ञं वोढुम् । मित्रेण च सम्पाद्यात्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यत्नङ्कुरु । किञ्च । सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्यभिप्रायः । किञ्च । राज्ञां हे अग्ने विहव्यः विविधमाहात्म्यः दीदिहि दीप्यस्व इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । क्षत्रेणाग्ने । हे अग्ने क्षत्रेणात्मानं संपाद्य स्वायुः । साध्वायुः सन् संरभस्व समारभस्व यज्ञं वोढुं मित्रेणात्मानं संपाद्य मित्रधेये मित्राधाने यतस्व यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा प्रयत्नं कुरु । किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यस्था एधि भव सर्वैः सजातैः सेवितः यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादिति भावः । हे अग्ने राज्ञां विहव्यः विविधमाहात्म्यः सन् इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व यथा राजानोऽपि यज्वानो भवेयुस्तथास्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ! त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व ण्यन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान् यज्ञं कारयेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य स. यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः। किञ्च हे अग्ने ! मित्रेण सूर्य्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितु योग्यं धेयं मित्रस्य यजमानस्य धेय कार्य्यं तत्र यत्न कुरु यजमानेन यज्ञं कारय। किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्य पाधि भव सजाता अपि यजमानो भवान्त्विरयर्थः। किञ्च हे अग्ने ! इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लु श्लाविति (पा० ६, १, १०) द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति (पा० ६, १, ७) अभ्यासदीर्घः। कीदृशस्त्वम् राज्ञां विहव्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं हूयते आहूयते विहव्य राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः॥ ५॥

अति॒ निहो॒ अति॒ स्रिधोऽत्यचि॑त्ति॒मत्यरा॑तिमग्ने विश्वा॒ ह्य॑ग्ने दुरि॒ता सह॒स्वाथा॒स्मभ्य॑ᳬं स॒हवी॑राᳬं र॒यिं दाः॥ ६॥

(१)अतिनिहः। अतिक्रम्य निहन्तॄन् निपूर्वस्य हन्तेर्डः प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्यसम्बन्धात्। अतिस्रिधः। स्रेधतिः कुत्सितकर्मा। अतिक्रम्य च कुत्सिताच-

(१) अत्र वाराणसी० लि पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा। अतिनिहः। निहः निहन्तॄन् अतिक्रम्य निपूर्वस्य हन्तेः डप्रत्ययः। प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्यसवन्धात्। स्रिधः स्रिधति कुत्सितकर्मा कुत्सिताचरणानतिक्रम्य अति अचित्तिरन्यमानस्कता तामतिक्रम्य अरातिरुपजीव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने विश्वातिदुरितानि सहस्व हिः। अनर्थकः अभिभव अथानन्तरम् अस्मभ्यं सह वीरान् पुत्रान् रयिं धनं दाः दद्याः॥ ६॥

रणान् । अत्यचित्तिम् अचितिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्यो जनः तश्चातिक्रम्य हे अग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरितानि सहस्व । विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव हिरनर्थकः अथानन्तरम् अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिन्धनं दाः दद्याः ॥ ६ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्त्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा निहः निहन्ति निहः निपूर्वाद्धन्तेर्डप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु आदेशः निहान् हन्तॄन् अतिक्रम्य । स्रेधतिःकुत्सितकर्मा स्रेधन्ति स्रिधः क्विप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान् सर्वानतिक्रम्य । पाप नाशयेत्यर्थः । किञ्च अथानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीरं वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन् मानुषीर्भियः शिवेभिरद्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

(१)अनाधृष्यः। यस्त्वमनाधृष्यः। अशक्यः खलीकर्तुम्। जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च अनिष्टृतः अनुपर्हिसितश्च । स्तृणातेरेत-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रितपुस्तके नास्ति । तद्यथा । अनाधृष्यः । हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वर्तमानः विश्वा आशाः सर्वा दिशः प्रति दीदिहि दीप्यस्व किंभूतः अनाधृष्यः अशक्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः अनिष्टृतः अनुपर्हिसितः स्तृणातेरूपम् । विराट् राजृ दीप्तौ विराजनशीलः क्षत्रं बिभर्तीति क्षत्रभृत् किञ्च मानुषीः मनुष्यसंबधिनीः भियः प्रमुञ्चन् जन्मजरामृत्युदैन्यशोकादिकाः विक्षिपन् शिवेभिः शान्तैः अर्चिभिः अद्य नोऽस्मान् परिपाहि किमर्थं वृधे वर्द्धनाय ॥ ७ ॥

द्रूपम्। विराट् च राजृ दीप्तौ। विराजनशीलः विराट् क्षत्रभृच। तन्त्वां ब्रवीमि हे अग्ने दीदिहि दीप्यस्व इह कर्मणि वर्तमानः विश्वाः सर्वा आशा दिशः। किञ्च प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः। विक्षिपन्मानुषाणि भयानि जन्मजरामृत्युशोकदैन्यादीनि। शिवेभिः शिवैः शान्तैः अर्चिभिः अद्यास्मिन्यात्रे। परिपाहि नः सर्वतो गोपायास्मान्। किमर्थम् वृधे वर्द्धनाय ॥७॥

हे अग्ने! इह कर्मणि वर्त्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय। कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः। जातवेदाः जात वेदा धनं ज्ञानं वा यस्मात्। अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि स्तृ हिंसायां क्तान्तः। विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्र बिभर्त्ति पुष्णाति। किञ्च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीः भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्त्तयन् सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तैभिरद्य वृधे वृद्ध्यै नोऽस्मान् परिपाहि। वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनꣳसꣳशितं चित् संतराꣳसꣳशिं शाधि। वर्धयैनं महते सौभगाय विश्वे एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

(१) बृहस्पते सवितः। हे बृहस्पते हे सवितः। बोधय कामेष्ववगतार्थं कुरु। एनं यजमानम् किञ्च। संशितश्चित्। चिच्छ-

(१) अत्र वाराणसी० लि पु० समतोऽय पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा। बृहस्पते। हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कामेष्ववगतार्थं कुरु संशित चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे संशितव्रतमपि यजमानं संतरां अतितरां संशि शाधि शिक्षय एनं महते सौभाग्याय वर्द्धय विश्वेदेवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यामग्निरेवोच्यते सामिधेन्यङ्गभूत। अथवा वाक्यद्वयम् एकेन बृहस्पतिरुक्तः। एकेन सविता ॥८॥

ल्कोऽप्यर्थे संशितव्रतमपि यजमानम् सन्तरामतितराम् संशि शाधि शिक्षय। वर्द्धय च एनं यजमानम् महते सौभगाय ऐश्वर्याय। विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु। उत्साहयन्तु। बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्राग्निरेवोच्यते। अथवा वाक्यद्वयम् एकेन बृहस्पतिरुक्तः अपरेण सविता ॥८॥

हे बृहस्पते! हे सवितः! एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां सन्ति शाधि शिक्षय शासेः शपः श्लौ द्वित्वम् छान्दसमभ्यासस्येत्वम्। किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय। विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु। बृहस्पतिसावितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वय वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्र भूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः। प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद् देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

(१)अमुत्र भूयात्। अमुत्रामुष्मिँल्लोके यत् शरीरम्भूयात्। अत्र अथ यत् यमस्य सदने च शरीरं भूयात्। तस्मात् च हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा। अमुत्र भूयात्। अमुत्र अमुष्मिन् लोके भवनम् अमुत्र भूयं भुवो भावे इति क्यप्प्रत्ययः तस्मात् परलोकगमनान्मरणादित्यर्थः अमुञ्चः विमुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः। यत् भयं तस्मादपि विमुञ्च अत्र अथ यत् यमस्य सदने यमलोके अभिशस्तेः अभिशंसनादपि अमुञ्चः विमुञ्च लकारव्यत्ययः किञ्च हे अग्ने देवानां भिषजौ अश्विनौ अस्मात् यजमानात् शचीभिः कर्मभिः मृत्युं प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् अत्रापि बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

बृहस्पते । आभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः । किञ्च मर्त्याहृतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् अश्विनौ मृत्युम् अस्माद्यजमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानां भिषजौ हे अग्ने शचीभिः। अत्रापि बृहस्पतिशब्द आमन्त्रितोऽग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः सामिधेनी प्रकरणस्याग्नेयत्वात् । ननु बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको नचाग्निशब्दे इति ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिᳬ समधत तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः प्रजापतेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्मादेनं प्रजापतिᳬ सन्तमग्निरित्याचक्षते इति श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ! त्वममुत्र भूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव इति (पा० ३, १. १०७) क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मरणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः। अथ अथ यत् यमस्य भय परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभिशस्तेःअभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्त्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

व्याख्याता (२०,२१) ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीᳬष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

(१)उद्ध्वा अस्य । द्वादश आप्रियः प्रयाजदेवताः उष्णिहः

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित

अष्टम्यादे द्वे गायत्र्यौ । ता विषमा विषमाक्षरपादा इत्यादिश्रुतेः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति च श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः । प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः देवमार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा । ऊर्ध्वानि च शुक्रा शुक्रानि शोचींष्यर्चींषि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तमत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य यजमानस्य । सूनोः । स ह्येनञ्जनयति । य इत्थम्भूतोऽग्निस्तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

द्वादशाग्नीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वा देवगामिन्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि शुक्रा शुक्राणि शुद्धा शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौःदीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः

पु० नास्ति । तद्यथा । उर्ध्वा । अस्य द्वादश आप्रियः प्रयाज देवताः उष्णिहः अष्टम्यादे द्वे गायत्र्यौ ता विषमपदा इत्यादिश्रुतिः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः प्रजापतिश्चाग्निरूपेण स्तूयते अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण स्तूयमानसमिधः उर्ध्वाः प्रगुणा देवमार्गयायिन्यो भवन्ति द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमानि शुक्रा शुक्लानि शोचींषि अर्चींषि उर्ध्वानि भवन्ति किंभूतस्यास्य सुप्रतीकस्य कल्याणमुखस्य यजमानस्य सूनोः । यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः य ईदृशस्तं स्तुम इति शेष ॥ ११ ॥

यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैव सूनुरिति श्रुतेः। व ईदृशस्त्वं स्तुम इति शेषः॥ ११॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः। पथो अनक्तु मध्वा घृतेन॥ १२॥

(१)तनूनपात्। आज्यस्य अग्नेर्वा यः तनूनाम्नां नपात् आज्याभिप्रायमेतदुच्यते। अथवा योऽग्निःतनूनामपां नपात् पौत्रः। असुरः असुमान् प्राणवान् रो मत्वर्थीयः। यद्वा असुरः वसुरः धनवान् अस्मिन्पक्षे आदिलोपः। विश्ववेदाः। सर्वधनः सर्वज्ञो वा। देवो दानादिगुणयुक्तः। देवेष्वपि देवः दीप्तिमान्। य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु। मध्वा मधुस्वादुना घृतेन। इत्थन्नामप्रभूतं यज्ञे घृतमस्तु येन मार्गो अभ्यक्ताः स्युरित्यभिप्रायः॥१२॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु। मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः। पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे इति (पा० ६, १, ११५) सन्ध्यभावः यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः। कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः। असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः। विश्ववेदाः सर्वधनः। देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः॥ १२॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा। तनूनपादसुरः। तनूनाम् अपां नपात् पौत्रः अग्निः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यभिप्रायेणाग्नेः पौत्रत्वम् असुरः प्राणवान् रो मत्वर्थे यद्वासुरः धनवान् अस्मिन् पक्षे आद्यलोपः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वयज्ञो वा देवो दानादिगुणयुक्तः देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् ईदृशः सः मध्वा साधुना घृतेन पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु यज्ञेऽतिप्रभूतं घृतमस्तु येन मार्गो आज्याभ्यक्ताः स्युरिति भाव॥ १२॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशꣳसोऽअग्ने ।
सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

(१) मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथंभूतः । प्रीणानः देवान् । नराशंसश्च । नरैर्ऋत्विग्भिर्यः शंस्यते स्तूयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

हे अग्ने ! त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञे नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन व्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण्, सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्त्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा ।
अग्निꣳ स्रुचोऽअध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

(२) अच्छायम् । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः अच्छ एति

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्नोतिकर्मा किं त्वं प्रीणानः देवान् नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिः शंस्यते स्तूयते इति नराशंसः । सुकृत् साधुकृत् देवो दीप्तिमान् सविता विश्वस्य विश्ववारः सर्वस्य वरणीयः ॥ १३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अच्छायम् । अयम् अध्वर्युः शवसा ज्ञानबलयुतः इडानः स्तुवन् वह्निर्वोढा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन अभ्युद्यतेन स्रुचो गृहीत्वा अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु अग्निम् अच्छ । एति अभ्येति ॥ १४ ॥

अभ्येति। अग्निम् अयमध्वर्युः। शवसा स्वकीयेन मन्त्रानवलेन युक्तः। घृतेन च गृहीतेन इडानः स्तुवन्। वन्दिर्वोढा। नमसा चान्नेन हविर्लक्षणेनाभ्युद्यतेन स्रुचः बाहुभ्यां गृहीत्वा। अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु॥ १४॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्त्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु० ५, २८)। कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः ईड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्नि यज्ञनिर्वाहकः। किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुह्वाद्या गृहीत्वेति शेषः॥ १४॥

स य॑क्षदस्य महि॒मान॑म॒ग्नेः स ईं॑ म॒न्द्रा सु॑प्र॒यसः॑। वसु॒श्चेति॑ष्ठो वसु॒धात॑मश्च॥ १५॥

(१) स यक्षत्। स एवाध्वर्युः यक्षत्। यजतु। अस्याग्नेः सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यम्। स ईम् स एव च मन्द्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु। कथंभूतस्याग्नेः सुप्रयसः। प्रय इत्यन्ननाम शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविर्लक्षणानि यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः। अथ कस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महिमानं यक्षदित्युच्यत इति चेत् अत आह वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च। यतोऽसौ वसु वासयिता चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता। कृताकृतगुणविशेषः वसूनां धनानां दातृतमश्च अतः अग्निस्तूयते॥ १५॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु सिब्बहुलं लेटि (पा० ३, १, ३४) लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९४, ९७) सूत्रैर्यक्षदिति रूपम्। स ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु। कीदृशस्याग्नेः सुप्रयस॰

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति। तद्यथा। यक्षत्। स अध्वर्युः अस्याग्नेर्महिमानं भाग्यं यक्षत् यजतु स ईम् एव मन्द्रा मदनीयान्यन्नानि यजतु किंभूतस्याग्नेः सु

प्रयस् इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, ५) शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः कियन्ता-समप् ॥ १५ ॥

द्वारो॑ दे॒वीरन्व॑स्य॒ विश्वे॑ व्र॒ता द॑दन्ते अ॒ग्नेः । उ॒रु॒व्यच॑सो॒ धाम्ना॒ पत्य॑मानाः ॥ १६ ॥

(१) द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोऽर्द्धर्चः । कथम्भूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्चनाः । धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्सम्बन्धिना पत्यमानाः । पत ऐश्वर्ये ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्थम्भूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवा अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये

प्रयसः प्रय इत्यन्ननाम शोभनानि प्रयांसि यस्य स सुप्रयाः तस्य । ननु कुतोऽन्यदेवान् परित्यज्याग्नेर्महिमानं यजत्वित्युच्यते इत्यत आह । सुरिति यतोऽसौ वसुः वासयिता ता चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता । कृतगुणविशेषः । च पुनः वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । द्वारो देवी । द्वारो देव्यः अस्य अग्नेः व्रता व्रतानि कर्माणि प्रथमं ददन्ते धारयन्ति ताभ्यः अनु पश्चात् विश्वदेवा ददन्तेः देवशब्दलोपः । ददङ् दाने धृतौ च किंभूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्चनाः धाम्ना स्थानेन ऋत्विक्सम्बन्धिना पत्यमानाः ऐश्वर्यं कुर्वाणाः पत ऐश्वर्ये । दिवादिरात्मनेपदी या ईदृश्यस्ताः स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

दियादिरात्मनपदी पत्यन्ते ईशाते ता पत्यमाना स्थानैरैश्वर्यं धाणा ऋत्विजा स्थानानि ददाना इत्यर्थ ता स्तुम ॥ १६ ॥

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उपासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरं नः ॥ १७ ॥

(१)ते अस्य । ते उषासा नक्ता उषाश्च नक्ता च रात्रि । अस्याग्नेः योना योनौ आहवनीयाख्ये स्थितस्य योषणे भार्ये । दिव्ये दिविभवे नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं कुरुताम् । अध्वरं सोमञ्च नोऽस्माकम् संपादयतामिति शेषः ॥ १७॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासादेशो द्वन्द्वे वे प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञमवता रक्षताम् । कीदृश्यौ ते अस्याग्ने योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशास्याग्ने योनौ गार्हपत्यस्थाने शेषः नकार पादपूरण । कीदृश यज्ञम अध्वरम् ध्वृ कौटिल्ये न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थ ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा ऊर्ध्वमध्वरं नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

(२) दैव्यो होतारा । अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । ते अस्य । त उषासा नक्ता रात्रि योनौ आहवनीयाख्ये स्थाने स्थितस्याग्नेर्दिव्ये दिवि भवे योषणे भार्य तकारोऽनर्थक ते इम यज्ञम् अवतां गुप्त कुरुता नोऽस्माकमध्वर सोम सपादयतामिति शेष ॥ १७ ॥

(२) दैव्या होतारा । अय चाग्निरसौ च मध्यम । हे दैव्यौ होतारौ नोऽस्माकमध्वरम् ऊर्ध्वं कृणुत यज्ञ देवमार्गयायिन कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वा अभिगृणीतम् अभिमुख साधु वर्णयतम् नः स्विष्टिं साधु यजन च कुरुतम् ॥ १८ ॥

होतारौ । ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्यभिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् अग्निमुखं साधु वर्णयतमित्यर्थः कृणुतं कुरुतञ्च नः अस्माकं स्विष्टिम् । साधुयजनम् ॥ १८ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू ! युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचीं वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः॥१८॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदꣳ सदन्त्विडा सरस्वती भारती । मही गृणाना ॥ १९ ॥

(१) तिस्रो देवीः । तिस्रः देव्यः । बर्हिः आ इदं सदन्तु । आसदन्तु आसीदन्तु इदं बर्हिः । कतमास्ताः । इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति । प्रत्येकन्तिसृभिरपि योज्यम् यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो बर्हिरिदमासदन्तु इडा सरस्वती भारत्यो महत्यो गृणाना इति॥१९॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) आङा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना सरस्वती भारती द्युस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्य्यम् । राय-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तिस्रो देवीः । तिस्रो देव्यः इदं बर्हि आसदन्तु आसीदन्तु । कास्ताः इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणामपि योज्यम् ॥ १९ ॥

स्पोर्षं विष्यंतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

(१) तन्नः। तत् रायस्पोषम् नः अस्मभ्यमस्मदर्थम्। तुरीपम् तूर्णमश्नुते। तूर्णञ्चाप्नोति। अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम्। ... पुरुषु बहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुक्षु त्वष्टा देवः सुवं साधुवीर्यम्। रायस्पोषविशेषणान्येतानि चत्वारि पदानि। विष्यतु। स्यतिरुपसृष्टो विमोचने विमुञ्चतु। नाभिमस्मे राष्ट्रम ध्यम् प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

त्वष्टा देव तं प्रसिद्ध रायो धनस्य पोष पुष्टिमस्मे अस्माक नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भाव षोऽन्तकर्मणि ओत श्यनीति (पा० ७, ३, ७१) ओकारलोप स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्क। कीदृश राय पोषम् नोऽस्माक तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीप शीघ्रप्रापकम्। अद्भुत महान्तम्। पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपा सुलुगिति (पा० ७ १, ३९) अमो लुक् क्षियतेरौणादिको डुप्रत्यय। सुवीर्य साधुवीर्य सामर्थ्यं ये न तम्। ईदृश धन देहीत्यर्थ ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्त्मना देवेषु। अग्निर्हव्य शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा। तत्र त्वष्टा देव त रायस्पोषम अस्मे अस्मासु नाभि प्रति विष्यन्तु विमुञ्चन्तु स्यतिरुपसृष्टा विमोचने नाभिं प्रति यन्मुच्यते तदुत्सङ्गे तिष्ठतीति भाव। किंरायस्पोष नोऽस्मभ्य तुरीप तूर्णमश्नुते आप्नोतीति तुरीपम् अद्भुत महान्तम् अभूतपूर्वं पुरुक्षु पुरुषु क्षियतीति पुरुक्षु विभक्तिलोप सुवीर्यं साधुवीर्यं यद्वा यवस घात प्रार्थ्यते त्वष्टा नोऽस्मदर्थं स जलौघ तुरीप तूर्णव्यापकम् अद्भुत महत्त्वात् पुरुक्षु बहूनां निवासभूत घस्तुञ्जितशब्द वा सुवीर्य रायस्पोष हेतुभू। नाभिं राष्ट्रमध्य प्रति अस्मासु मुञ्चतु ॥ २० ॥

(१) वनस्पतेऽव । हे वनस्पते अवसृज । स्रुङ्मुखतोऽवाचीनं निक्षिप हवींषि रराणः । यद्वा रा दाने ददानः । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः देवेषु विषयभूतेषु । कस्मात्त्वमेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः अग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति सूद क्षरणे संस्करोति । अतो हे वनस्पते अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

अग्निः शमिता हव्य सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते ! तत्संस्कृत हव्यमवसृज स्रुङ्मुखतोऽवाचीनां क्षिप । कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना देवेषु रराण हविर्ददान. रा दाने कानच् । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति (पा० ६, ४, १४१) आलोप ॥२१॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् ।
विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥ ॥

(२) अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः स्वाहा कृणुहि स्वाहाकृतिं यज इन्द्राय । हव्यं हविः प्रयच्छेति शेषः । विश्वे देवाश्च इदं हविः जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! हे जातवेदः जातप्रज्ञान ! हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । वनस्पते । हे वनस्पते अवसृज स्रुग्मुखतोऽवाचीनं हविः क्षिप किंभूतः त्मना देवेषु रराणः रममाणः यद्वा रा दाने ददान त्मनेति मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः इति आकारलोपः यतोऽग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः हव्यं सूदयाति संस्करोति सूद क्षरणे ॥ २१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अग्ने स्वाहा । हे अग्ने हे जातवेदः इन्द्राय हव्यं स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ विश्वे देवाश्च इदं हविर्जुषताम् ॥ २२ ॥

स्वाहाकारेण प्रयच्छ । निम्रु विदवे देवा इद हविर्जुषन्तां सेव न्ताम् ॥ २२ ॥

पीवो॑ अन्ना रयि॒वृध॑: सु॒मेधा॑ श्वे॒तः सि॑षक्ति नि॒युता॑मभि॒श्रीः । ते वा॒यवे॒ सम॑नसो॒ वित॑स्थु॒र्विश्वेन्न॒रः स्व॑प॒त्यानि॑ चक्रुः ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लन्तूपरमालभत इत्यस्य पशोः पीवो अन्नारयिवृध. इत्याद्याः षड्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो वा यव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पठ्यते । तस्य आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीवो अन्ना न् पीवं पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् रयिन्धनं ये वर्द्धयन्ति ते रयिवृधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । श्वेत. वायोर्वर्णव चनम् शुक्लो हि वायुरिति श्रुतिः । सिषक्ति सेचति । नियुता-

(७) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽप्य पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अथैत वायवे नियुत्वते शुक्ल तूपरमालभते । इत्यस्य पशो पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्या षड्याज्यानुवाक्या त्रिष्टुभो वायव्य तत्र च प्राजापत्य पशुपुरोडाश इति पठ्यते तस्य आपो ह यत् इति द्वे प्राजापत्ये श्वतो वायु शुक्लो हि वायुरिति श्रु ति । यान् नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवत त नियुत वायवेऽर्थाय समनस समनस्का सन्तो वितस्थु किंभूतान् नियुत । पीवो अन्ना पीव पुष्टम् अन्न येषा ते पीवा अना तान् । नकारलोप । प्रकृत्या तः इति पीवो अन्नानित्यत्र प्रकृतिभाव । रयिवृध रयिं धन वर्द्धयन्ति तान् । किं भूत श्वेत सुमेधा कल्याणप्रज्ञान नियुताम् अश्वानाम् । अभिश्री अभ्याश्रयणीय । अथैव वाय्वश्वयोगे नर मनुष्या ऋत्विज विश्वा विश्वानि इत् पादपूरण । स्वपत्यान शोभनानामप त्याना कर्माणि चक्रु कुर्वन्ति । एतदुक्त भवति वाय्वश्वयोर्योगे सति सर्वमिद यज्ञादि वर्तत इति ॥ २३ ॥

मभिश्रीः नियुतामभ्याश्रयणीयः अथ यान्वायुः सिषक्ति ते नियुतोऽश्वा वायवेऽर्थाय । समनसः समनस्कास्सन्तः वितस्थुः तान् विश्वानि इत् पादपूरणे नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः पीवो अन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः समनसः समनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुतः पीवो अन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तः पादमिति (पा० ६, १, ११५) पीवो अन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्रीः अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकाणि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम् । अध वायुं नियुतः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

(१) राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वा

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा राये नु इमे रोदसी रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ राये धनायोदकलक्षणाय नु क्षिप्रं वायुं जज्ञतुः जनयतः द्यावापृथिव्योः संयोगेऽपि वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति वायुं

युश्च्रतुः जनयितुः रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमे। जनयोर्द्यावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यते इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ। यं वायुञ्च राये धनायोदकलक्षणाय। देवी धिषणा धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति सम्भजते इति धिषणा वाक् मध्यस्थाना धाति धारयति। देवं दानादिगुणयुक्तम्। अध अथेत्यर्थः समनन्तरमेव। ते वायुं नियुतः अश्वाः सश्चत सचन्तः सेवन्तः स्वाः स्वकीयाः। उत अपि च श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् निरेके। जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितम् वायुम् नियुतः सश्चत स्वा इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय। धियं सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय। रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः धिषणेति ह्रस्वमार्षम्। अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत ˘ ˘ . स्वा नियुतो निजाश्वा वायुं सश्चत सश्चन्ते सेवन्ते षच् सेवने पुरुषव्यत्ययः। क निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने। कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम्। तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो॑ ह॒ यद् बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒न् गर्भं॒ दधा॑ना

जनितवत्यौ धिषणा धिय बुद्धि कर्म वा सनोति सतभजते सा धिषणा वागदेवा यं देवं वायु धाति धारयति। अध अथ समनन्तरमेव स्वाः स्वकीयाः नियुतोऽश्वाः निरेके रेकः अन्यता तद्रहते जनैराकीर्णे प्रदेशे स्थितं श्वेतं वायुं सश्चत सचन्ते सेवन्ते। उत निश्चयेन किं भूतं वसुधिपतिं वसोर्धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

जनयन्तीरग्निम् । ततो देवानाᳬ समवर्त्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २५ ॥

(१) आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः काण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । यदा बृहती बृहत्यः महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन्प्रापुः । गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणन्दधानाः ।जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यःआग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम्। हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानां मध्ये समवर्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः । एकः देवानां स हि लिङ्गशरीरः य इत्यम्भूतो हिरण्यगर्भः। तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥२५॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्व्यधिका । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासेति (११, १, ६, १) ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः। तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । आपो ह । आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवसीदित्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः काण्डिकयोः पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् यदा पुरा आपो विश्वं सर्वम् आयन् आत्मत्वेन प्रापुः किम्भूताः बृहतीः बृहत्यः गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानां मध्ये एकः असुः प्राणात्मकः आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्त्तत तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः ॥ २५ ॥

स्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भ समवर्त्तत उदपद्यत । कस्मै प्र जापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्म वि भक्तिव्यत्यय विद्धातिर्दानार्थ ॥ २५ ॥

यश्चिदापो महिना पर्य्यपश्यद्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २६ ॥

(१) यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अप इति विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् । दक्षम्प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञम् । यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

चिदप्यर्थ यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आप विभक्तिव्यत्यय अप पूर्वोक्ता पर्य्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशी दक्ष कुशल प्रजापति दधाना । यज्ञ जनयन्ती यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थ । यश्च देवेष्वधि अधिक एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दद्म ॥ २६ ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वा सच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे । नि नो रयिꣳसुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यञ्च राधः ॥ २७ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समन्तोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । यश्चित् । योऽपि देवोऽन्तर्यामी महिना महाभाग्येन । आप अप इति विभक्तिव्यत्यय पर्यपश्यत् । सर्वतो दृष्टवान् किंभूता अप दक्ष प्रजापति दधाना यज्ञ सृष्टि जनयन्ती । यो देवेष्वपि एक अधि अधिको देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दद्म ॥ २६ ॥

(१) मयाहि मयासि याभिर्नियुद्भिः । नियुच्छब्द उभयलिङ्गः स्त्रियां पुंसि च । दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो इष्टये यागाय एषणा यद्वा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यजमानम् । ताभिर्नियुद्भिरागत्य । नो रयिं सुभोजस युवस्व । निपूर्वो यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिन्धनम् किम्भूतम् सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तम् सुभोजसम् । किञ्च । वीरं पुत्रम् गव्यञ्च राधः अश्व्यं च राधो धनम् नियुवस्व इति ॥ २७ ॥

द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वयो [1] त्व याभिर्नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वत्तमान दाश्वांस हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुख प्रयासि गच्छसि निपातस्य चेति (पा० ६, ३, १३६) संहितायामच्छा इति दीर्घ । व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) प्रेण यासीत्यस्य व्यवधान ताभिर्नियुद्भिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धन नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थ व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृश रयिं सुभोजस सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः। किञ्च वीर पुत्र गव्य गोसम्बन्धि अश्व्यम श्वसम्बन्धि गोऽश्वरूप राधः धन च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो॑ नियु॒द्भिः श॒तिनी॑भिरध्व॒रꣳ स॑ह॒स्रिणी॑भि॒रु-

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा।प्रयाभि०। नियुच्छन्दः पुंस्त्रियो०। ह वायो त्वं याभि० नियुते इष्टये यागाय एषणा यद्वा दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं यजमानम् अच्छ अभिप्रयासि। प्र अस्योपसर्गस्य यासीति तिङा सम्बन्ध । ताभिर्नियुद्भिः आगत्य नोऽस्मभ्य रयिं धनं नियुवस्व देहि यौतिर्दानार्थः । किम्भूत रयिं सुभोजस साधु भुज्यत इति सुभोजाः तं किञ्च वीर पुत्रं गव्य अश्व्य राध गोऽश्वरूप धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

पंयाहि यज्ञम् । वायों अस्मिन् सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २८ ॥

(१) आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञम् । नियुद्भिः अश्वैः शतिनीभिः । शतानि विद्यन्ते यासु ताः - ·· ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तम्भवति । बहूनामपि वाहनानां वयन्तर्पयितुं क्षमाः एत्य च । हे वायो अस्मिन् सवने तृतीयसवने मादयस्व तृप्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान्॥२८॥

हे वायो ! नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासा ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एत्य चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन ऋत्विज आह हे ऋत्विजः ! स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८

नियुत्वान् वायवागंह्ययꣳ शुक्रो अंयामि ते ।
गन्तांसि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

(२) नियुत्वान्वायो । षट् वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। तद्यथा । आ न. । हे वायो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं नियुद्भिः । अश्वाभिः आ उपयाहि किंभूताभिः नियुद्भिः शतिनीभिः शतानि । विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यः ताभिः एव सहस्रिणीभिः बहूनां वाहनानामपि तर्पयितुं वयं क्षमा इति भाव. । एत्य च अस्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व इदानीं पादेन ऋत्विजः प्रत्याह यूयं स्वस्तिभिः नोऽस्मान् सदा पात पालयत ॥ २८ ॥

(२) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । नियुत्वान् वायो । षट् वायव्या याज्यानुवाक्याः वायो शुक्र इत्यनुष्टुप् एकया चेति त्रिष्टुप् गायत्र्योऽन्याश्चतस्रः हे

वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गायत्र्योऽन्याश्चतस्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो गन्ता गमनशीलः तृन्नन्तोऽयम् गन्ता उदात्तः तद्धर्मा वा तत्साधुकारी वा एते हि तृनोऽर्थाः । असि । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा हे वायो आगहि आगच्छ । अयञ्च शुक्रो ग्रहः अयामि आगच्छत्विति सकारपुरुषव्यत्ययः ते त्वां प्रति । त्वमेव हि शुक्रादीनां ग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

पडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो ! यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्ववान् सन् आगहि आगच्छ शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो॑ शु॒क्रो अ॑यामि ते॒ मध्वो॒ अग्रं॒ दिवि॑ष्टिषु ।
आ या॑हि॒ सोम॑पीतये स्पा॒र्हो दे॑व नि॒युत्व॑ता ॥ ३० ॥

(१) वायो शुक्रः । हे वायो शुक्रो ग्रहः अयामि स्वयमेवा-

वायो यतः त्वं सुन्वतो यजमानस्य गन्तासि गमनशीलः तृन्नन्तोऽयं गन्ता उदात्तः तद्धर्मा तत्साधुकारी एते तृनोऽर्थाः अतः नियुत्वान् अश्ववान् सन् आगहि आगच्छ अयं च शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति आयामि आगच्छतु लकारपुरुषव्यत्ययः त्वमेव शुक्रादिग्रहाणां स्थानमिति भावः ॥ २९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । वायो शुक्र० । हे वायो शुक्रः ते त्वाम् आयामि आगच्छतु । किंभूतः शुक्रः दिविष्टिषु दिवि एषणेषु यज्ञेषु मध्वः अग्रं रसस्य सारभूतः हे देव त्वं च सोमपीतये सोमपानाय

गच्छतु ते त्वां प्रति कथम्भूतः । मध्वो अग्रम् रसस्य सार भूत दिवि एतेणेषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वता नियुच्छन्दवता मन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा हे वायो। शुक्रो ग्रह त्वामयामि आगच्छतु। कीदृश शुक्र दिविष्टिषु मध्व अग्र द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत युक्ते मध्व मधुनो रसस्याग्र सारभूत यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रह सारभूत इत्यर्थ किञ्च हे देव वायो नियुत्वता अश्ववता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय। कीदृशस्त्व स्पार्ह स्पृहायोग्य यजमानादिभि स्पृहणीय ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम्। शिवो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

(१) वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रे गमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकङ्गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो ह्यादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथंभूतः । शिवः शान्त. नियुद्भिः अश्वैः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

हे गायत्र्यौ। वायु शिवाभि कल्याणरूपाभि नियुद्भिरश्वाभि कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादर यज्ञ गन् गच्छतु। कीदृश अग्रेगा अग्रे गच्छत्यग्रेगा विड्वनोरनुनासिकस्यादिति (पा० ६

आयाहि स्पार्ह स्पृहणीय सोम नियुत्वता नियुच्छन्दवता मन्त्रेण सस्तुतोऽस्तीति शेष ॥ ३० ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा। वायुरग्रेगा । वायु मनसा साकं सह शिवाभि नियुद्भिरश्वाभि यज्ञ गन् आगच्छतु यो ह्यादरेण गच्छति स मनसा सहागतो भवतीति किम् वायु अग्रेगा अग्रेगमनशील यज्ञप्री यज्ञेन प्रीयत इति शिव शान्त ॥ ३१ ॥

४, ४१) आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान् सोमपीतये ॥ ३२ ॥

(१) वायो ये । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याभियुक्ताः रथासः रथा एव रथासः तेभिः तैः आगहि आगच्छ नियुत्वान् भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

हे वायो ! ये ते तव सहस्रिण सहस्रसंख्याका रथासः रथा तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्व नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्ते (निघ० १, १५, २) ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

(२) एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते । हे वायो स्वभूते । स्वकीया विभूतिर्यस्य जगत्सर्वं

---

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । वायो ये ते । हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याः रथासः तै रथैर्नियुत्वान् सन् सोमपीतये आगहि ॥ ३२ ॥

(२) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । एकया च । एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते हे वायो हे स्वभूते स्वकीया विभूतिर्यस्य जगदात्मिका स स्वभूतिः । एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भि अश्वाभि इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

स स्वभूतिः । यानि पात्राणि वहसे इष्टये देवयज्यायै । एकया च नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्यां च नियुद्भ्याम् विंशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । विंशत्या च नियुद्भिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्भिरेव । ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते ! हे वायो ! एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव॑ वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवा॒ᳪस्यावृ॑णीमहे ॥ ३४ ॥

(१) तव वायो । हे वायो ऋतस्पते । सत्योदक यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः । स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो विप्रुषो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः अद्भुत । अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि अवांसि अन्नानि आवृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

गायत्री व्यश्वदृष्टा । हे वायो ! ऋतस्पते सत्यस्य पालक ! ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः । आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । तव वायो । हे वायो हे ऋतस्पते सत्योदक य इत्यादिक ऋतशब्दः । तस्य पतिशब्दे सुडागमः । हे सत्यपते हे त्वष्टुरादित्यस्य जामातः आदित्यादप आदाय गर्भयति ततो विप्रुषो *जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः हे अद्भुत अभूतपूर्व तव अवांसि* अन्नानि वयम् आवृणीमहे याचामः ॥ ३४ ॥

मद्भुत आश्चर्य्यरूप ! तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ ३५ ॥

(१) अभि त्वा रथन्तरं दक्षिणे पक्ष इति श्रुतिः । नान्योऽध्वर्य्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते । तत्रेन्द्र प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती । द्वितीया सतो बृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः । आभिमुख्येन त्वां हे शूर नोनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येन नमामः । यद्वा णु स्तुतौ । अयमत्र धातुः शब्दसारूप्यात् अभिनोनुमः अभिष्टुमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशास्त्राः उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्समभिष्टुवुः एवम् । कथंभूतं त्वामभि नोनुमः ईशानमस्य जगतः । जङ्गमस्य स्वर्दृशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । ईशानं च हे इन्द्र तस्थु-

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा । अभि त्वा । रथन्तरं दक्षिणे यज्ञे इति श्रुतिः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते तत्रेन्द्र प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती हे इन्द्र हे शूर वयं त्वाम् अभितो नोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः । णु स्तुतौ यङ्लुगन्तम् कथमिव अदुग्धा धेनव इव ता यथा वत्सानभिष्टुवन्ति किंभूतं त्वाम् अस्य जगतो जङ्गमस्य ईशानं स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् । तं यद्वा स्वः आदित्यः तद्वत् दृश्यते इति स्वर्दृक् तं तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् ॥ ३५ ॥

पः स्थितवतः स्थावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर ! हे इन्द्र ! वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यङ्लुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनव. इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान् स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् । यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् विदग्नियन्तारमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ ३६ ॥

(१) न त्वावान् । ये न त्वावान् त्वत्सदृश अन्यः दिव्यः दिविभवः न च पार्थिवः अस्तीति शेषः । नच जातः नच जनिष्यत उत्पत्स्यति अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानः हे मघवन् धनवन् इन्द्र । वाजिनः वाजोऽन्नम् तद्येषामस्ति ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः गव्यन्तः गाः कामयमानाः त्वां हवामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् ! हे इन्द्र ! दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः

(१) अत्र वाराणसी॰लि॰पु॰ संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु॰पु॰ नास्ति । तद्यथा । न त्वावान् । हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र अन्यः दिवि भवः पार्थिवश्च त्वावान् त्वत्सदृशः नास्तीति शेषः नच जातः नच जनिष्यते उत्पत्स्यते अतो वयं त्वां हवामहे आह्वयामः किं वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः वाजिनः वाजोऽन्नं तद्वन्तः हविषा संयुक्ता. सन्त इत्यर्थः । गव्यन्तः गाः कामयमानाः ॥ ३६ ॥

म जनिष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे । कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वाघस्यादिति (पा० ७, ४, ३७) क्यचि आत्वम् ततः शतृप्रत्ययः । वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः गवाश्वान् देहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

त्वामिद्धि हवा॑महे सा॒तौ वाज॑स्य का॒रवः॑ । त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र॒ सत्प॑तिं॒ नर॒स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः ॥ ३७ ॥

(१ त्वामित् । बृहती योनिः देवतादितुल्यम् इच्छब्द एवार्थे हि- र्निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आह्वयामः । सातौ वाजस्य सातिर्लाभः लाभे अन्नस्य विषयभूते । अपि च कारवः कर्त्तारः स्तोमानां वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु हन्तव्येषु हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः तत्पतिम् । नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्ववन्तः रथिनो वा आह्वयन्ति । नहि त्वदृते पुरुषाणां किञ्चित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

ऋग्द्वयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्योर्गानस्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रु-

---

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । त्वामित् । बृहती योनिः देवतादितुल्यम् इत् एवार्थे हि निरर्थकः । हे इन्द्र कारवो कर्तारो यज्ञानां वयं त्वामेव हवामहे वाजस्य सातौ सातिर्लाभः । अन्नस्य लाभे विषयभूते अपि च वृत्रेषु शत्रुहन्तव्येषु काष्ठासु च जेतव्यासु अर्वतः अर्ववन्तः अश्ववन्तो रथिनो वा नरो मनुष्याः त्वाम् आह्वयन्ति किं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारं श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः । अर्वत इति मतुपो लोपः विभक्तिव्यत्ययश्च नहि त्वदृते पुरुषाणां किञ्चित् सिध्यतीति भाव ॥ ३७ ॥

ते। हे इन्द्र। कारवः स्तोतारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो वयं त्वाम् हवामहे आह्वयामः इत् पदार्थे हि निश्चये। किंनिमित्तम् वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभनिमित्तम्। कीदृशं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम्। श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते। तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं च विजेतव्यस्य वयं। काष्ठास्वपि पदव्यां ॥ ३७ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः। गामश्वं रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ ३८ ॥

(१) स त्वम्। स त्वं नः अस्मभ्यम् हे चित्र चायनीय हे वज्रहस्त धृष्णुया प्रसहनेन महः महत्त्वेन च स्तवानः स्तुवानः। इति विकरणव्यत्ययः। हे अद्रिवः अद्रिवन्। अद्रिमाश्मयं व-ज्रमस्यास्तीति मत्वर्थीयः अद्रिव इति। गाम् अश्वञ्च रथ्यं रथे साधुम् हे इन्द्र संकिर। संकिरतिर्दानार्थः अनेकदेशस्थ प्रीणन्देहि कथमिव। सत्रा वाजम् जिग्युषे नकार उपमार्थीयः। यथा जिग्युषे विजितवते। अश्वाय हस्तिने वा। सत्रा शब्द-

---

(१) अथ याज्ञवल्क्यः ... मन्त्रोऽयं पाठक्रमः पुनरुक्तः ... नास्ति तद्यथा। स त्वम्। हे चित्र चायनीय हे वज्रहस्त हे अद्रिवः अद्रिवन् अद्रिमान् वज्र तदस्यास्तीति मतुबुच्यते। यद्वा अद्रय उपलत्वेन यस्य सन्ति ग्रावाणः तत्स्तुतिं नः धृष्णुया प्रसहनेन म-हः महत्त्वेन च स्तवानः स्तूयमानः सन् इति विकरणव्यत्ययः। गाम् अश्वं रथ्यं रथे साधु हे इन्द्र नोऽस्मभ्यं संकिर देहि संकिरति-र्दानार्थः। अनेकदेशसमर्पणं देहीत्यर्थः। कथमिव न इवार्थे जिग्यु-षे जितवते अश्वाय हस्तिने वा सत्रा यथा सत्रम् आप ... वाजं न वाजमिव वाजं पयस दूर्वादि यथा ददाति तद्वत् नोऽस्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

द्दितम् वाजं यवसम् सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्दद्युः एवमस्मभ्यन्देहि ॥ ३८ ॥

हे चित्र आश्चर्य्यकारिन् ! हे वज्रहस्त ! वज्रं हस्ते यस्य हे अद्रिवः ! अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति (पा० ८, ३, १) रुत्वम् हे इन्द्र ! स त्वं नोऽस्मभ्य गामश्वं च साद्धिर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम । कीदृशस्त्वम् घृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । धृषे क्नुः ततो विभक्तेर्यादेशः घृष्णुना घृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददाति तयास्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑ । कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ ३९ ॥

(१) कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्यो गायत्र्यः अन्त्या पादनिवृत् । कया नश्चित्र आभुवदूती कया पुनः ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकं चित्रः चायनीयः इन्द्रः आभुवत् भूयात् आकारो वृता सह संबध्यते । सदा वृधः सदाकालं वर्द्धयिता । सखा च कया च नाम शचिष्ठया शचीति कर्मनाम मतुब्लोपः । अतिशयेन कर्मवत्या आवृता कर्मणा सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते ॥ ३९ ॥

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति तद्यथा । कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्रः ऐन्द्यः गायत्र्यः अन्त्या पादनिवृत् सदावृधः सदा वर्द्धयितुर्यिष्णोः सखा इन्द्रः कया ऊत्या केन तर्पणेन नोऽस्माकं चित्रः चायनीयः आभुवत् भूयात् कया शचिष्ठया शचीति कर्मनाम हतुब्लोपः अतिशयेन कर्मवत्या कया आवृता कर्मणा च चित्रो भूयात् ॥ ३९ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टा वामदेव्यसाम्नो यो नि वामदेव्यमात्मानमिति श्रुते अन्त्या पादनिवृत् सप्ताक्षरत्रिपादा। पूर्वं इन्द्रपदमनुपज्जनीयम्। इन्द्र कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति तथा वृता वर्तते इति वृत् तया वृता वर्त्तमानया शचिष्ठया शचीव न शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागक्रियया अस्माकं सखा भवति शचीतिकर्मनाम तत इष्ठन् प्रत्यय। कीदृश इन्द्रः चित्र विचित्र पूज्यो वा। सदावृध सदा वर्धते इति सदावृध इगुपधेति(पा० ३, १, १३५) कप्रत्यय सदा वर्धमान। ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) पूर्वसवर्ण. । आभुवत् इत्यत्र लोप सुलुगिति (पा० ७, १, ९७) निप इलोपः शपश्छान्दसे ङिन्वे धातोरुवङादेश. पा० ६, ४, ७७) ॥ ३९ ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑नां॒ मꣳहि॑ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः।
दृ॒ढा चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ ४० ॥

कस्त्वा। को नाम त्वाम् मत्सत् मादयति। सत्यः अवितथः मदानां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनकः। अन्धसः सोमस्य स्वभूतोंऽशः येन मत्तः सन् त्वम्। दृढाचित् दृढान्यप्यसुरद्वन्द्वानि। आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शेषः। यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्थायीनि वसूनि आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥ ४० ॥

---

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मु०पु० नास्ति तद्यथा। कस्त्वा। अन्धस सोमस्य कः अश सत्य अवितथ त्वाम् मत्सत् मादयति मत्त करोति। किम्भूतः मदानां मध्ये मंहिष्ठः अतिशयेन मदजनक येन मत्तः त्वं दृढाचित् दृढान्यपि असुरद्वन्द्वानि आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शेष यद्वा दृढान्यपि कालस्थायीनि सुवर्णादीनि वसु वसूनि आरुजासि चूर्णयासि दानाय च ॥ ४० ॥

हे इन्द्र ! अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् मादयति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) अडागमः सिब्बहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हर्वीपि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः यद्वा मंहि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः। येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि त्व-मारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम्। शतं भवास्यूतये ॥ ४१ ॥

(१) अभी षु णः। आभिमुख्येन च सुष्ठु च। नः अस्माकं सखीनाम् अविता पालयिता। जरितॄणां स्तोतॄणाञ्च अस्माकं पालयिता किञ्च। शतं भवासि शतधा भवसि हे इन्द्र ऊतये अवनाय रक्षणाय। भक्तत्वादस्माकमेव सखीनां जरि-तॄणाञ्च ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र ! त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सुष्ठु सम्यक् अभि आभि-मुख्येन शतं भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्रा-णां जरितॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता। संहि-तायामभीत्यस्य दीर्घः। सुञ इति (पा० ८, ३, १०७) सुशब्दस्य षत्वम्। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति (पा० ८, ४, २७) षुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति। अभी षुणः। आभिमुख्येन सुष्ठु च नोऽस्माकं सखीनां जरितॄणाम् अविता पालयिता त्वमूतये अवनाय शतं भवसि शतधा भवसि ॥ ४१ ॥

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥४२॥

यज्ञायज्ञा वः । आग्नेयस्त्र्यृचः । तत्र द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्येकवचनस्य आ आदेशः वीप्सायाम् । वः इति यजमानविषयम् युष्मदर्थम् अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धात् । गिरा गिरा च । तया तया च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणया दक्षसे । दक्षसमिति सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् अग्निविशेषणञ्चैतत् । प्र प्रः प्रममुपोदः पादपूरणमित्यभ्यासः शंसिषमित्याख्यातेन संबन्धः प्रशंसिषं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अमृतममरणधर्माणम् जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रञ्च मित्रमेव । अथ वाक्यार्थवशादानुपूर्वी । अहं यज्ञेयज्ञे वः युष्मदर्थे अग्निन्दक्षवन्तं तया तया च स्तुत्या प्रशंसिषम् अमृतञ्जातवेदसं प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

तृचः प्रगाथः आग्नेयः शम्युदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञा-

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा यज्ञायज्ञावः । आग्नेय्य स्त्र्यृचः द्वे बृहत्यौ तृतीया सतो बृहती यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः यज्ञे यज्ञे इति सप्तम्येकवचने आ आदेशः व इति यजमानविषयः अग्नये अग्निमिति च विभक्ति व्यत्ययः दक्षसे दक्षसमिति च प्रप्र प्रसमुपोद इति द्वित्वं तस्य शंसिषमिति आ ख्यातेनान्वयः वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । तथा च एवं योजना अध्वर्युवाक्यं यजमानं प्रति अहं वः युष्मदर्थं यज्ञे यज्ञे गिरा तया वाचा स्तुत्या अग्निं प्रियं मित्रं न मित्रमिव प्रशंसिषं स्तौमि किम्भूतमग्निं दक्षसं दक्षिवन्तम् उत्साहवन्तम् अमृतममृतधर्माणं जातवेदसं जातप्रज्ञानम् ॥ ४२ ॥

यद्वा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीया-बहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र प्र प्रसमुपोदः पादपूरण इति (पा० ८, १, ६) द्विरुक्तम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैव योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरागिरान्यथान्यया स्तुत्या वः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिष स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडभाव आर्षः । कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्रत्ययः दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पाहि नो अग्न एकया पाह्यु त द्वितीयया । पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

(१)पाहि नः । गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने एकया गिरा ऋग्लक्षणया । पाह्युत गोपाय च द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्यजुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे ऊर्जामन्नानां पते पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगाद्यास्तिस्रः गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो वासयितः ॥ ४३ ॥

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा। पाहि नः। हे ऊर्जामन्नानां पते हे वसो वासयितः हे अग्ने एकया गिरा ऋग्लक्षणया नः पाहि उत द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यां ऋग्यजुर्भ्यां पाहि तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामभिः पाहि चतसृभिर्गीर्भिश्च पाहि गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

गर्भदप्रा । हे अग्ने ! ऊर्जो पते ! अन्नानां पालक ! हे . वासयितः। यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो। वसुमन्। धनवन् एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्ग. एकया गिरा ऋग्लक्षणया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेष नोऽस्मान् पाहि रक्ष। उत अपि च द्वितीयया यजुर्लक्षणया स्तुत सन् पाहि। तिसृभिर्गीर्भि ऋग्यजुःसामलक्षणाभि स्तुतो नः पाहि । चतसृभि ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभि. स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गी ॥ ४३ ॥

ऊर्जो नपातꣳ स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये । भुवद्वाजेष्ववि॒ता भुव॑द्वृ॒ध उ॒त त्रा॒ता त॒नूना॑म् ॥ ४४ ॥

(१)ऊर्जो नपातम्।स त्वं हे अध्वर्यो ऊर्जो नपातम् ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायते इत्यपा पौत्रोऽग्निः । तम् । हिन । हिनु । तर्पय । अयम् अस्मयुः । अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतो वयञ्च । दाशेम संकल्पं कुर्याम् । हव्यदातये । हविषो दानाय । भुवद्वाजेष्ववविता । यतोऽयम् वाजेष्वन्नेषु विषयभूतेषु अविता गोप्ता । भुवत् भवति । भुवद्वृधे वर्द्धनाय च भवति । उत अपि च ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽस्य पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । उर्जो नपातम् । हे अध्वर्यो स. त्वम् ऊर्जो नपातम् अपां पौत्रम्। अग्निं हिन हिनु तर्पय अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। अयमग्नि. अस्मयु अस्मान् कामयते अतो वय हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पं कुर्याम् यतोऽयं वाजेषु अन्नेषु अविता भुवत् भवति वृधे वर्धनाय च भवति उत तनूनां शरीराणां त्राता भवति बहुवचन भार्यो त्शरीरार्थम् ॥ ४४ ॥

त्राता तनूनां शरीराणाम् बहुवचनोपदेशात् भार्यादिशरीरग्रहणम् यत एवम् अतः ऊर्जोनपातं हिन इति संबन्धः । एवमादूरविप्रकर्षेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ४४ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ! ऊर्जो नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०) उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयाम दाशृ दाने अत्र सङ्कल्पार्थे । यतोऽय वाजेष्वन्नेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति वृधे वृद्धेय च भुवत् भवति उतापि च तनूना शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बहुवचनं भार्य्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयाम ॥ ४४ ॥

सं॒व॒त्स॒रो॑ऽसि परिवत्स॒रो॑ऽसीदावत्स॒रो॑ऽसीद्वत्स॒रो॑ऽसि वत्स॒रो॑ऽसि । उ॒षस॑स्ते कल्पन्तामहोरा॒त्रास्ते॑ कल्पन्तामर्धमा॒सास्ते॑ कल्पन्तां॒ मासा॑स्ते कल्पन्तामृ॒तव॑स्ते कल्पन्ताᳬ संवत्स॒रस्ते॑ कल्पताम् प्रेत्या॒ एत्यै॒ सञ्चाञ्च॒ प्र च॑ सारय । सु॒प॒र्ण॒चिद॑सि॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद् ध्रु॒वः सी॑द ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

(१) संवत्सरोऽसि । सञ्चितोऽग्निरनेन यजुषा अभिमृश्यते ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित

पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति। यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे त-दिहोच्यते। हे अग्ने यस्त्वं संवत्सरोऽसि। सर्वस्य सरितासि नच त्वामन्यः सारयति। यश्च त्वम्परिवत्सरोऽसि यश्च इदा वत्सरोऽसि इदा इदानीमिति समानार्थौ यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति नि-पातः। यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उषसः क-ल्पन्तां क्लृप्ता भवन्त्ववयवत्वेन। एवम् अहोरात्राः अर्द्धमासा मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम्। त्वञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय सञ्चाञ्च प्रसारय च। समं च प्रचसारय च। स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः। सुवर्णचिदसीत्या-कृतिवचनम् तया देवतया वाचा सहितः। अङ्गिरस्वत् प्राण इव ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानं कुरु॥ अभित्वा शूर नोनुम इत्यादि परमेष्ठ्यपश्यत्॥ ४५॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

पु० नास्ति। तद्यथा। संवत्सरोऽसि। सचितोऽग्निरनेन यजुषा अभि-मृश्यते पञ्चसंवत्सरमय युगाध्यक्ष प्रजापतिमिति यज्ज्योतिःशास्त्रे उक्त तदिहोच्यते। हे अग्ने त्व संवत्सरोऽसि सर्वस्य सरितासि नच त्वामन्य सरिता यः त्व परिवत्सरोऽसि। यश्च इदावत्सरोऽसि यश्च इद्वत्सरोऽसि इदा इदानीमिति समानार्थौ इदिति निपातः। यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषणः तस्य भवत. उषसः कल्पन्ताम अवयवत्वे-न क्लृप्ता भवन्तु एवमहोरात्राः अर्धमासा. मासाः ऋतवश्च कल्पन्तां संवत्सरश्च कल्पताम्। हे अग्ने त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगम-नाय च समं च प्रसारय च स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेति भाव सुपर्णचिदसीति आकृतिवचनं सुपर्णवच्चीयत इति तया दे-वतया वाचा सहित। अङ्गिरस्वत् प्राणा इव ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानं कुरु अभित्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत्॥ ४५॥

इति मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्याय.॥ २७॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षराभिक्रान्तिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति (ज्यो० १, १) ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने । त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषेण पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरादरार्था किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकासौ कुर्विति भावः । किञ्च सुपर्णाकारेण चितत्वात् सुपर्णचिदसि । तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

होता यक्षत् समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथिव्या अधि। दिवो वर्ष्मन् समिध्यत ओजिष्ठश्चर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होतर्यज॥ १॥

(१) होता यक्षत्समिधेन्द्रम्। सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रैषाः। एकादश ऐन्द्रा नैकं प्रथमम्प्रैषैन्द्राः। आप्रीरेव तास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति॥ होता यक्षत् दैव्यो होता यजतु समिधा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन। समिधा वा सहितम् इन्द्रम् य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते। प्रथमन्तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय प्रदेशे समिध्यते अग्न्यात्मना द्वितीयं विद्युदात्मना समिध्यते। नाभा पृथिव्या अधि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते नाभिभूते अन्तरिक्षप्रदेशे अधि उपरि ततः तृतीयमादित्या- दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थान

---

(१) अत्र धारापस्तो० लि० पु० समतोऽयं पाठस्म मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति तद्यथा। होता यक्षत्समिधेन्द्रम्। सौत्रामण्याम् ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रैषाः प्रयाजप्रैषाः एकादश ऐन्द्रा नैके प्रथम स्येन्द्राः आप्रीरेवतास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति दैव्यो होता सनि धा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन समिधा वा सहितम् इन्द्र यक्षत् यजतु य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते प्रथमम् इडस्पदे पृथिव्या यजनीय प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते पृथिवीशब्देनान्तरिक्षं पृथिव्याः नाभा नाभौ अन्तरिक्षमध्ये द्वितीय विद्युदात्मना समिध्यते तृतीयम् अधि उपरि दिवो वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते किंभूत चर्षणीसहां चर्षणयो मनुष्यास्तान् सहन्ते अभिभवन्ति ते चर्षणी- सहः देवा तेषां मध्ये ओजिष्ठ अतिशयेन बली स चेन्द्रमान आ- ज्यस्य स्व भाग वेतु पिबतु हे मनुष्यहोत त्वमपि यज॥ १॥

इन्द्र' स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां मध्ये । चर्षणीसहाम् चर्षणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते अभिभवन्ति ते चर्षणीसहः देवाः तेषां चर्षणीसहां देवानां मध्ये । स चेज्यमानो वेतु पिवतु स्वमंशमाज्यस्य । त्वमपि हे मनुष्यहोतः यज ॥ १ ॥

इन्द्रमिड सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्ते (अनुक्रमण्याम्) अयमध्याय सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयारैन्द्रायोधसयोराद्यन्तपश्वो प्रयाजानुयाजप्रैषरूप तत्रैन्द्र प्राजापत्यदिग्सरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषय । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशो सम्बन्धिन आप्रीदेवता समित्तनूनपादित्यादिदेवताका प्रयाजाना प्रैषा होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादया होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ता· (११ क०)। अथ मन्त्रार्थ । आर्षी त्रिष्टुप । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहित वा इन्द्र यक्षत् यजतु । य इन्द्र त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते । प्रथमम इड पृथिव्या पदे यजनीये प्रदेश अग्न्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्या नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्माण वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृश चर्षणिसहामोजिष्ठ चर्षणयो मनुष्यास्तान् सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुका देवा मध्य अतिशयितम अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठ इष्ठनि परे विन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) विनो लुकि टिलोप ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घ । एवंविध इन्द्र आज्यस्य वेतु घृत पिवतु । हे मनुष्यहोत । त्वमपि यज ॥ १ ॥

होता॑ यक्षत्तनू॒नपा॑तमू॒तिभि॒र्जेता॑र॒मप॑राजितम् । इन्द्रं॑ दे॒वꣳ स्व॒र्विदं॑ प॒थिभि॒र्मधु॑मत्तमै॒र्नरा॒शꣳसे॑न॒ तेज॑सा॒ वेत्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २ ॥

(१)होता यक्षत्तनूनपातम् ... ।देवताभिमा...
वा स हि मरीचिः पौत्रः। दैव्यो होता यजतु तनूनपातमिन्द्रं
ऊतिभिरवनैः सहितम् जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितम् इन्द्रं
देवं दानादिगुणयुक्तम् स्वर्विदम्। स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गं वा
विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्विदम्। केन यजतु। पथिभिर्मधुम
मैः। पथिशब्देनात्र हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रतिपतन्ति
यजमानाः। हविर्भिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः। कथंभू
तमिन्द्रम्। नराशंसेन यज्ञेन सहितम् तत्र तनूनपात् नरा...
वेकस्मिन्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः। तेजसा
सहितमिन्द्रं यजतु। स चेज्यमानो वेतु पिबतु ...
स्वयंहं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज॥ २॥

अतिजगती। नराशंसेन देवेन युक्त तनूनपातमिन्द्र च
होता यजतु। कै पथिभि॰ पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते
पन्थानो हवींपि तै। कीदृशैः ऊतिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते
ऊतयस्तै ऊतियूतीत्यादिना (पा० ३, ३, ९७) कर्तरि निपात।
तथा मधुमत्तमै॰ मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमन्त अयन्त
मधुमन्तो मधुमत्तमा तै। कीदृशमिन्द्र जतार शत्रूणाम्
अपराजित केनापि न पराभूतम्। स्वर्विदं स्व स्वर्गं वेत्ति स्वीयं
जानाति स्वर्विन् यद्वा स्व स्वर्गं विन्दत स्वर्वितम् विद

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु
द्रित पु० नास्ति तद्यथा। होता यक्षत् तनूनपातम्। अग्निर्देवताभि
प्रायं मित्राभिप्राय वा स हि मरीचे पौत्र तनूपातम इन्द्रदेव च
...तिभिरवनै होता यजतु किंभूत जेतारम् अयज्वनाम् अपराजि
ना स्वर्विदं स्वर्गं वेत्ति जानातीति स्वर्वित् स्वर्गो वा विद्यत इति स्व
उपा कैर्यजतु मधुमत्तमै अतिशयेन रससयुक्तै पथिभिर्हव्यै पथि
चर्पण। हवींष्युच्यन्ते तैर्हि स्वर्गं प्रति पतन्ति यजमाना नराशसेन
सहः दे तेजसा च सहितम् इन्द्रम् अत्र तनूनपान्नराशसावेकस्मिन्प्र
ट्यस्य स्व याजत उभयवानय प्रायज वेत्विति पूर्ववत्॥ २॥

सत्तायाम् । कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वयुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् । देवो देवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३ ॥

(१)होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् आजुह्वानमाहूयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्माणम् । स चेज्यमानः देवः द्युस्थान इन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः सवीर्यैः समानवीर्यैः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरान्दारयिता । वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ३ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सवीर्य्यः समानं वीर्य्यं यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्य्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता यक्षद् बर्हिषीन्द्रं निषद्वरं वृषभं नर्या-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह इन्द्रं होता यजतु किमिन्द्रम ईडितं स्तुतम् आजुह्वानम् आह्वयमानं यजमानैः अमर्त्यम् अमरणधर्माणं स चेज्यमानः अज्यस्यांशं वेतु कीदृशः देवः द्युस्थानः देवैः सवीर्यैः समानवीर्यैः वज्रहस्तः पुर शत्रूणां दारयतीति पुरन्दरः ॥ ३ ॥

पसम्। वसुभी रुद्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ४ ॥

होता यक्षद्बर्हिषीन्द्रम्। दैव्यो होता यजतु बर्हिषीन्द्रम् बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम्। यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता बर्हिः। कथंभूतमिन्द्रम् निषद्वरं निषदनं कुर्वतां वरम्-मुत्कृष्टम्। वृषभं वर्षितारञ्च नर्यापसम्। नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नर्यापसमिन्द्रं। स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः। सयुग्भिः समानयोजनैः बर्हिः आसदत्। आसीदत्वित्ति लकारव्यत्ययः। वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ४ ॥

आर्षी त्रिष्टुप्। बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु। कीदृशमिन्द्र निषद्वर निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम वृषभ वर्षितारम् नर्यापस नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम् स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च। कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता यक्षदोजो न वीर्यꣳ सहो द्वार इन्द्रमवर्ध-

---

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति। तद्यथा। होता यक्षद् बर्हिषीन्द्रम्। बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितम् इन्द्रं होता यजतु यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवता किमिन्द्रं निषद्वरम् निषीदन्तीति निषदः तेषां वरं निषदनं. कुर्वताम् उत्कृष्टं वृषभं वर्षितारं नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यं तत् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः-तम्-स-इज्यमानः-वसुभिः-रुद्रैः-आदित्यैः-सयुग्भिः-समानयोजनैः बर्हिः आसदत् आसीदतु लकारव्यत्ययः वेतु च ॥ ४ ॥

यन् । सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो द्वार इन्द्राय मीढुषे व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ५ ॥

(१)होता यक्षदोजो न । दैव्यो होता यजतु । ओजः न इति समुच्चयार्थीयो निपातः । ओजश्च वीर्यश्च सहश्च द्वारश्च इन्द्रियशरीरमनोवलान्यपि समुचितानि । कस्माद्धेतोरेतानि यजतु । यत एतानि इन्द्रमवर्द्धयन् वर्द्धयन्ति । इदानीं नवस्तुत्यद्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः । सुप्रायणाः सुप्रगमनाः अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु । ऋतावृधः सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा इन्द्राय इन्द्रार्थम् कथम्भूताय । मीढुषे सेक्त्रे व्यन्तु पिवतु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ५ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन् ओज इन्द्रियवलं वीर्यं शरीरं वलं सहो मनोवलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतुशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेहति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे क्वसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । होता यक्षदोजो न । नकारः समुच्चयार्थः । ओजः वीर्यं सहः क्रमात् इन्द्रियशरीरमनोवलानि द्वारश्च एतानि होता यजतु कुतः यत एतानि इन्द्रम् अवर्द्धयत् इदानीं नवस्तुत्यद्वारः स्तौति सुप्रायणाः सुप्रगमनाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयित्र्यो द्वारः अस्मिन् यज्ञे मीढुषे सेक्त्रे इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवतु ताश्च व्यन्तु पिवन्तु ॥ ५ ॥

नकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः। भेषजञ्च ये च त्रयो लोकाः त्रिधातवः। अग्निवायुसूर्यास्तेषां धातवः अपसः। अप इति कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः। अपस्विनः कर्मवन्तः। शीतोष्णवर्षादीनि हि तेषां कर्माणि। तांश्च होता यजतु। कतमास्तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती च। महीः महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः। ताश्चेज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज॥८॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषज भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवाश्च होता यजतु ताश्चाज्य व्यन्तु नकारश्चार्थे। कीदृशास्त्रय त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते। अपस अपस्विन कर्मवन्त शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकाना कर्माणि। कीदृश्यस्तिस्र मही महत्य। इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पत्न्य पालयित्र्य। हविष्मती हविर्विद्यते यासा ता॥८॥

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषजंᳬसुयजं घृतश्रियम्। पुरुरूपᳬसुरेतसं मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज॥९॥

(१)होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रम्। दैव्यो होता यजतु। त्वष्टारम्

दित पु० नास्ति। तद्यथा। होता यासत्तिस्रो देवी भेषज भेषजभूता य त्रयो लोका कीदृशा त्रिधातव त्रयोऽग्निवायुसूर्या एव धातवो धर्त्तारो येषां ते अपस अप इति कर्मनाम मतुब्लोप अस्विन कर्मवन्त शीतोष्णवातवर्षादीनि तेषां कर्माणि तांल्लोकान् तिस्रो देवीश्च होता यजतु नकारश्चार्थे कास्तिस्र इडा सरस्वती भारती किम्भूता मही महती इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पालयित्री हविष्मती हविषा संयुक्ता ताश्च व्यन्तु॥८॥

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० समतोऽय पाठक्रम मुम्बई मुद्रित

याजदेवताम् । इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये त्वष्टा चेन्द्रः सामानाधिकरण्यात् । देवन्दानादिगुणयुक्तम् भिषजमिन्द्रस्य । सुयजम् । साधुयष्टव्यम् अक्लेशया गवा । घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् सुरेतसं शोभनरेतस्कम् मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्यय. दधत् स्थापयत् इन्द्रियाणि वीर्याणि । वेतु च पिबतु च आज्यस्य स्वमंशं त्वमपि हे मनुष्यहोतर्यज ॥ ९ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये ईश्वरं प्रभुम् । देव दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयज सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम् । साधु यष्टव्यम । घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रयाजा । पुरुरूप पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तम । सुरेतस शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोन मघवन्त धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्य वेतु ॥ ९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्वा समञ्जन् पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥

(१) होता यक्षद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता वनस्पतिं यजतु ।

पु० नास्ति । होता यक्षत्त्वष्टारम् । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु किन्त्वष्टारं इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये ईश्वरं देव दातार भिषज सुयज सष्ठु यष्टव्यम् अक्लेशया गवा घृतश्रियं घृतस्य श्रीर्यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रयाजा· पुरुरूप बहुरूप सुरेतस शोभनरेतस्क मघोन मघवन्त धनवन्त स च त्वष्टा इज्यमान· सन् इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् दधातु वेतु च ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी· लि० पु० समन्तोऽयं पाठक्रम· मु बई मुद्रित पु० नास्ति तत्रया होता यक्षद्वनस्पतिम् । होता वनस्पतिं

शमितार हविषा संस्कर्तारम् शतक्रतुम्बहुकर्माणम् । धियो जो ष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वा सेवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् स चेज्यमान. । मध्वा समञ्जन् मधुस्वादुना घृते समञ्जन् यज्ञ स म्प्रक्षयन् । पथिभिः सुगेभिः मार्गैः शोभनगमनैः । स्वदाति यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञ देवाननु मधुना मधुस्वादुना घृतेन सहितेषु । वेतु च पिबतु चाज्यस्य स्वमदं त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ १० ॥

शक्वरी । होता वनस्पति प्रयाजदेवता यजतु । कीदृश वनस्प ति शामतारम् उलूखलादिरूपेण हविषा संस्कर्तारम् । शतक्रतु श त क्रतव कर्माणि यस्य त बहुकर्माणम् । धियो जोष्टार बुद्धे सेवि तारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हित वीर्यं रूप वा । स त्वष्टा म ध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सम्प्रक्षयन् सन् सुगभि सुगे सुगमनै पथिभिर्मार्गै मधुना स्वादुना घृतेन युत यज्ञ स्वदा ति देवान् प्रापयति स्वदाति प्रापणार्थं स आज्य वेतु । सुष्ठ गम्यते येषु ते सुगा सुदुरोरधिकरण इति (पा० ३, २, ४८ वा० ३) गमर्डप्रत्यय ॥ १० ॥

होता यक्षदिन्द्रꣳ स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा स्तोकानाꣳ स्वाहा स्वाहाकृतीनाꣳ स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

यजतु किम्भूत शमितार हविषा संस्कर्तार शतक्रतु बहुकर्माणं धिया जोष्टार बुद्ध सेवितारम् इन्द्रिय वीर्यात्मक स चेज्यमान मध्वा मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञ सम्प्रक्षयन् सुगभि सुगमनै पथि भिर्मार्गैर्मधुना स्वादुना घृतन सहित यज्ञ स्वदाति देवान् प्रति प्रापयति स्वदाति प्रापणार्थं वेतु च ॥ १० ॥

(१)होता यक्षदिन्द्रम्। दैव्यो होता यजतु इन्द्रम्। स्वाहाकारेणाज्यदेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु। स्वाहा मेदसः। स्वाहाकारेण मेदो देवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु। स्वाहा स्तोका विन्दवः। स्वाहाकारेण च स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु। स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु। स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य। प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः। स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषाणाः सेवमानाः प्रीयमाणा वा इन्द्र आज्यस्य वेतु स्वमंशं पिबतु त्वमपि हे मनुष्य होतर्यज ॥ ११ ॥

शङ्करी। होता इन्द्रं यजतु। स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान् यजतु। स्वाहाकारेण मेदसो देवान् यजतु। स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमाबिन्दूनां देवान् यजतु। स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु। स्वाहाकारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान् यजतु। स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

दे॒वं ब॒र्हिरिन्द्र॑ꣳ सुदे॒वं दे॒वैर्वी॒रव॑त् स्ती॒र्णं वेद्या॑मवर्धयत्। वस्तो॑र्वृ॒तं प्राक्तो॑र्भृ॒तꣳ रा॒या ब॒र्हिष्म॒तोऽत्य॑गाद् व॒सुव॒ने व॑सु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑ ॥ १२ ॥

(१) अयं वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति। तथया। होता यक्षदिन्द्रम्। होता इन्द्रं यजतु आज्यस्य देवतानां स्वाहाकारेण संस्थां करोतु स्वाहाकारेण मेदसः मेदो देवतानां सस्थां करोतु स्वाहाकारेण स्तोकानां स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु स्तोका विन्दवः स्वाहाकारेण स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु स्वाहाकारेण च हव्यसूक्तीनां हव्यसाधुवचनानां सस्थां करोतु स्वाहा देवाः स्वाहाकारेण आज्यपाः देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्ति इन्द्र आज्यस्य वरुण होतर्यज ॥ ११ ॥

(१) देवं बर्हिः। एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रावरुणो ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं बर्हिरिह देवता। यद्देवं बर्हिः। इन्द्रमवर्द्धयदिति सम्बन्धः कथम्भूतमिन्द्रम्। सुदेवम् शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम्। देवैर्वीरवत् बर्हिषो विशेषणमेतत्। देवः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीर ५ वीरयुक्तम्। यच्च स्तीर्णं वेद्यां यच्च बर्हिः वस्तोर्हतम् अहनि लूनम् यच्च अक्तो रात्रौ प्रभृतम् प्रधारितम्। वस्तोरहर्वचनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम्। इन्द्रमवर्द्धयदिति सर्वत्र संबध्यते यच्च राया धनेन हविर्लक्षणेन अन्यान्यजमानान् बर्हिष्मतः बर्हिषा संयुक्तान् अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तद्बर्हिः वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य वसुधानाय धननिखननाय च वेतु पिबतु। त्वञ्च हे होतः यज ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन प्रयानुयाजप्रैषाः। देवता बर्हिरादयः ॥ अतिजगती। मैत्रावरुणो वदति। बर्हिः देवं बर्हिः संज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्णाति। किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत। तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति। तद्यथा। देवं बर्हिः। एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राः मैत्रावरुणो ब्रवीति बर्हिरिह देवता यत् बर्हिर्देवः शोभना देवा मरुदादयो यस्य तमिन्द्रमवर्द्धयत् किम्भूतं बर्हिः देवैर्दातृभिर्ऋत्विग्भिः कृत्वा वीरवत्। वीरयुतं तथा वेद्यां स्तीर्णं वस्तोः अहनि भृतं लूनम् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारित वस्तोः अक्तोः इत्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकं यच्च बर्हिः राया धनेन बर्हिषा बर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान् यजमानान् अत्यगाद् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तद्बर्हिः वसुवने वसुवननाय वसुधेयस्य वसुधानाय धननिखननाय वेतु पिबतु हे होतः त्वं च यज एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण भृतम् वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवनाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोत. ! त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

दे॒वीर्द्वार॒ इन्द्र॑ᳬ सं॒घा॒ते वी॒ड्वीर्याम॑न्नवर्धयन् । आ व॒त्सेन॒ तरु॑णेन कु॒मारे॑ण च मीवतापार्वाण॑ᳬ रेणु॒क॑काटं नुदन्तां वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यजं ॥ १३ ॥

(१) देवीर्द्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यते या देव्यो यज्ञगृहद्वारः इन्द्रम् यामन् यामनि कर्मणि सत्याम् अवर्द्धयन् । याश्च संघाते देहलीकपाटपुटार्गलादिसंघाते सति वीड्वीः दृढाः । नहि संघातमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ता इदानीम् आ अभिमु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवीर्द्वारः । अत्र द्वारः गृहद्वारः याः द्वार्ये देव्यो यामन् यामनि कर्माणि इन्द्रमवर्द्धयन् किम्भूताः सङ्घाते देहलीकपाटार्गलादिसङ्घाते सति वीड्वीः दृढाः नहि सङ्घातमन्तरा तासां दृढत्वं तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेनात् ता द्वारः आ आभिमुख्येन स्थित्वा रेणुककाटं काटः कूपः ककारः कुत्सितार्थः रेणुभिः कुत्सितो यः काटस्तम् अपनुदन्ताम् अपनयन्तु कीदृशं कूपं तरुणेन कर्मक्षमेण वत्सेन मविता मङ् हिंसायाम् मयन मः शत्रूणां हिंसावतां कुमारेण च अर्वाणम् अर्यते गम्यते यस्मिन्निति अर्वा तं वत्सैः पुत्रैश्च यत्र पत्यते तं कूपम् उपलक्षणमेतत् यज्ञभ्रंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः व्यन्तु च ॥ १३ ॥

ख्येन स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मक्षमेण कुमारेण च मीवता । मीङ् हिंसायाम् । शत्रूणां हिंसावतामप अर्वाणम् रेणुककाटम्, समासपदमेतत् नुदन्ताम् । इति पदानि अपनुदन्तामपनयन्तु । वत्सैः पुत्रैश्च अर्वते गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् । रेणुककाटम् । काटः कूपः । ककाराभ्यासः कुत्सार्थः । रेणुः पूर्णः कुत्सितः कूपः रेणुककाटः । तं रेणुककाटम् उपलक्षणमेतत् यज्ञभ्रंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः । वसुवननाय वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु त्वमपि हे होतर्यज ॥१३॥

एकाधिका शक्करी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेरनिण्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः सघाते देहलीकपाटद्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्त्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पा० ३, २, ७५) वनिप्प्रत्ययः । कीदृशेन मीवता मीञ् हिंसायां मयनं मीः क्विप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्छलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदन्त्वित्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्त्वित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

देवी उषासानक्तेन्द्रं यज्ञे प्रयत्यह्वेताम् । दैवीर्विशः प्रायासिष्टांᳬ सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

(१) देवी उषासा नक्ता । ये देव्यौ उषाश्च नक्ता रात्रिश्च इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अह्वेताम् आहूतवत्यौ वर्द्धनाय । ये च देव्यौ दैवीर्विशः । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति अयासिष्टाम् गतवत्यौ स्वेन सम्भोगेन । यद्वा । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतिः दैवीर्विशः यज्ञाङ्गभूतान्पशून्प्रति अयासिष्टां गतवत्यौ अनुयाजेपु हि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः । ये च सुप्रीते साधुप्रीते । ये च सुधिते साधुहिते । तं वसुवननाय वसुनिधानाय च वीतां पिवतां त्वमपि हे होतर्यज ॥ १४ ॥

ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषः शब्दस्य उषसादेशः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने सति इन्द्रमह्वेतामाहूतवत्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च दैवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिवताम् । कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधिती देवमिन्द्रमवर्धताम् । अयाव्यन्याघा द्वेषाᳬंस्यान्या वक्षद्वसु वार्याणि यजमाना-

(१) अयं वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा । देवी उपासा नक्ता । उपाश्च नक्ता रात्रिः ये एते दे[illegible] यज्ञे प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति इन्द्रम् आह्वेताम् आहूतवत्यौ ये च देव्यौ दैवीः विशः वसवो रुद्रा आदित्याः विश्वे देवा मरुत इत्यादिकाः प्रति प्रयासिष्टां गतवत्यौ स्वेन सम्भोगेन यद्वा दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति श्रुतेः । यज्ञाङ्गभूतान् पशून् प्रति अयासिष्टाम् अनुयाजेपु हि तयोर्भागः । कीदृश्यौ सुप्रीते साधुप्रीते सुधिते साधुहिते ते च वीताम् ॥ १४ ॥

य शिक्षिते वंसुवनें वसुधेयस्य वीतां यर्ज ॥ १५ ॥

(१)देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ। इदानीन्देवताविकल्पः। द्यावापृथिव्याविति वाहो रात्रे इति वा। सस्यञ्च समा चेति कात्यक्यः ये देव्यौ जोषयित्र्यौ। वसुधिती वसुवान्यं याते वसुनो धारयित्र्यौ वा। ये च देवमिन्द्रम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयताम्। अयाव्यन्याघा द्वेषांसि ययोश्च मध्ये अयावि। यु पृथग्भावे पृथक्करोति लकारव्यत्ययः। अन्या एका अघा अघानि, पापानि द्वेषांसि च दौर्भाग्यानि आ अन्यावक्षद् वसु वार्याणि यजमानाय। अन्या एका आवक्षत् आवहति वसूनि वरणीयानि यजमानार्थम्। कथम्भूते शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे। ते च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतान्त्वमपि हे होतर्यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती। जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधिती वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः निरु० ९।४१। ते इन्द्र देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या (त्रिष्टुभां ४८७...) ... द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु एका अघा अघानि पापानि द्वे... पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेश्छिण् लकारव्यत्ययः। अन्या द्वितीया

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मुद्रित पुस्तके नास्ति तद्यथा। देवी जोष्ट्री। जोष्ट्री जोषयित्र्यौ प्रीते वसुधिती वसुनो धारयित्र्यौ देवी देव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा इन्द्रं देवम् अवर्द्धताम् अवर्द्धयतां तयोर्मध्ये अन्या एका अयाव् अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे पृथक् करोति लकारव्यत्ययः। अन्या द्वितीया यजमानाय वार्याणि वरणीयानि वसु वसूनि आवक्षत् आवहति। किम्भूते ते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे ते च वीतां पिबताम् ॥ १५ ॥